

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ В. К. МАМУТОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

Вадим КОВЕРЗНЕВ

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА
ДОСТУПУ ДО СУДУ УЧАСНИКАМ
ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН**

МОНОГРАФІЯ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ В. К. МАМУТОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

В. О. КОВЕРЗНЕВ

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА
ДОСТУПУ ДО СУДУ УЧАСНИКАМ
ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН**

Монографія

Київ – 2021

УДК 346.9

*Рекомендовано до друку вченою радою Державної установи
«Інститут економіко-правових досліджень імені
В. К. Макутова Національної академії наук України»
(пункт 1 протоколу № 5 від 29 березня 2021 р.)*

Рецензенти:

доктор юридичних наук, доцент **Кірін Р. С.**,
доктор юридичних наук, доцент **Олюха В. Г.**

Коверзнев В. О.

К 56

Забезпечення права доступу до суду учасникам економічних відносин : монографія / НАН України. Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Макутова Національної академії наук України». Київ, 2021. 168 с.

ISBN 978-966-02-9590-2

Проаналізовано міжнародні правові акти та рішення Європейського суду з прав людини, в яких сформульовано стандарти забезпечення усім особам права доступу до суду. Розглянуто основні засади здійснення судочинства господарськими судами України та розкрито їх правову сутність. Визначено співвідношення понять «судочинство» і «правосуддя»; запропоновано авторське формулювання категорії «верховенство права» та окреслено її основні елементи; розкрито правову природу принципу справедливості та його різновиди; досліджено критерії визначення розумності строків розгляду справи судом. Окреслено напрями удосконалення та розвитку законодавства України у сфері забезпечення доступу до правосуддя.

Для науковців, викладачів, аспірантів, юристів-практиків, адвокатів, суддів, студентів закладів вищої освіти юридичної спеціалізації.

ISBN978-966-02-9590-2

УДК 346.9

© Коверзнев В. О., 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	5
Розділ 1. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ДОСТУПУ ДО СУДУ УЧАСНИКАМ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН	10
1.1. Правовий аналіз міжнародних актів у сфері забезпечення права доступу до суду	10
1.2. Характеристика окремих принципів господарського судочинства України.....	26
Розділ 2. СУДОВИЙ ЗАХИСТ ПРАВ УЧАСНИКІВ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН	48
2.1. Ефективність судового захисту як основний критерій забезпечення доступу до правосуддя.....	48
2.2. Стан забезпечення в Україні права доступу до суду.....	58
Розділ 3. НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ З ПИТАНЬ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО СУДУ	88
3.1. Удосконалення процедури господарського судочинства ...	88
3.2. Розв'язання проблемних питань притягнення до відповідальності за прояв неповаги до господарського суду ..	103

3.3. Розвиток альтернативних засобів захисту прав учасників економічних відносин.....	115
3.4. Запровадження елементів електронного правосуддя	134
ВИСНОВКИ	143
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	153
ДОДАТОК	163

ВСТУП

25.09.2015 Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй ухвалила Резолюцію «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року», якою затвердила новий порядок денний для всіх людей планети задля подальшого процвітання (далі – Порядок денний).

Порядок денний підлягає реалізації усіма країнами світу, що прагнуть розвиватися на засадах співробітництва і партнерства; він містить 17 цілей і 169 завдань, орієнтованих на подолання бідності, побудову миролюбного та справедливого суспільства, подальшу реалізацію прав людини, досягнення гендерної рівності, при цьому має комплексний і неподільний характер.

У Порядку денному намічені цілі та завдання на наступні 15 років, що спрямовані на стимулювання діяльності у тих сферах, які є критично значущими для всього людства і планети; відмічено, що сучасний світ повинен йти шляхом забезпечення всезагальної поваги до прав людини та людської гідності, верховенства права, справедливості, рівності та недискримінації, що дає змогу розкрити людський потенціал та сприяє процвітання всього людства; визнано необхідність побудови миролюбного і справедливого суспільства, в якому *забезпечено доступ до правосуддя*, що ґрунтується на повазі прав людини, верховенстві права і належному врядуванні на

всіх рівнях, а також на прозорих, ефективних і підзвітних інституціях; визначено фактори, що спричиняють насильство, незахищеність і несправедливість, як-от: нерівність, корупція, неякісне врядування і незаконні фінансові потоки та потоки зброї.

Серед намічених цілей Порядку денного шістнадцята ціль – окремо присвячена забезпеченню всім доступу до правосуддя та створенню ефективних і підзвітних інституцій на всіх рівнях.

Досягнення запланованої цілі Порядку денного передбачено шляхом:

сприяння верховенству права на національному та міжнародному рівнях і забезпечення всім суб'єктам приватного права рівного *доступу до правосуддя*;

істотного скорочення масштабів корупції та хабарництва в усіх їх формах;

створення ефективних, підзвітних і прозорих установ на всіх рівнях;

забезпечення доступу громадськості до інформації та захисту основних свобод відповідно до національного законодавства і міжнародних угод;

заохочення недискримінаційних законів і політики щодо сталого розвитку та забезпечення їх дотримання.

Порядок денний, включно з Цілями сталого розвитку, підлягає виконанню у рамках оновленого Глобального

партнерства держав в інтересах сталого розвитку, в основі якого лежатимуть узгоджені стратегії сталого розвитку, побудовані на засадах національної співпричетності та підтримувані комплексними національними механізмами фінансування [1].

На виконання міжнародних зобов'язань, що випливають з Порядку денного, 15.09.2017 Міністерство економічного розвитку України представило Національну доповідь «Цілі сталого розвитку: Україна», яка визначає базові показники для досягнення Цілей сталого розвитку (ЦСР).

ЦСР відбуваються за чотирма напрямками: справедливий соціальний розвиток, спрямований на розв'язання таких проблем як подолання бідності та соціальної нерівності, гарантування безпеки населення, покращення медичного обслуговування та якості життя в цілому (1); стале економічне зростання та зайнятість населення, спрямоване на реальне підвищення внутрішнього валового продукту, створення нових робочих місць і зменшення рівня безробіття (2); підвищення ефективності діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, забезпечення прозорості ухвалення ними управлінських рішень та громадського контролю за виконанням ними своїх функцій (3); екологічна рівновага та розбудова стійкості, з метою забезпечення раціонального використання лісових, водних і земельних ресурсів, переробки та утилізації відходів (4).

Суспільне бачення розвитку України до 2030 року охоплює такі орієнтири для досягнення як добробут та здоров'я населення, що забезпечуватимуться інноваційним розвитком економіки, побудованим на сталому використанні природних ресурсів. У структурі експорту передбачено зміни, спрямовані на перехід від експорту сировини та продуктів первинної переробки до продуктів та послуг з високим ступенем доданої вартості.

У доповіді Уряду України представлені результати адаптації 17 глобальних ЦСР з урахуванням специфіки національного розвитку, серед яких – забезпечення всім учасникам відносин *рівного доступу до правосуддя*; визначено індикатори досягнення цієї цілі – підвищення рівня довіри громадян до суду до 2030 р. до 55% та забезпечення рівного доступу до правосуддя, а також підвищення рівня обізнаності громадян щодо прав на безоплатну правову допомогу до 2030 р. до 90% [2].

Таким чином, перетворення і сталий розвиток сучасних країн світу, в тому числі й України, не уявляється без забезпечення всім учасникам економічних (господарських) відносин рівного доступу до суду і правосуддя, яке повинно ґрунтуватися на повазі до основоположних прав, пануванні в суспільстві верховенства права, прозорій діяльності судів та ефективному здійсненню ними правосуддя, гарантування громадськості доступу до інформації про діяльність судів.

Проблематика забезпечення учасникам економічних відносин вільного доступу до суду дотепер залишається поза увагою представників науки господарського права. В Україні є лише окремі роботи таких вчених як В. В. Городовенко, Г. В. Фазикош, Т. І. Фулей, які присвячені переважно загальному аналізу рішень Європейського суду з прав людини, що обумовлює актуальність обраного напрямку дослідження, яке проведено в рамках науково-дослідної роботи Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Макутова Національної академії наук України» за темою: «Правова модель сталого розвитку України» (№ 0119U101590).

РОЗДІЛ 1
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПРАВА ДОСТУПУ ДО СУДУ УЧАСНИКАМ
ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

**1.1. Правовий аналіз міжнародних актів у сфері
забезпечення права доступу до суду**

У міжнародно-правових актах, що визначають базові стандарти здійснення правосуддя, *доступ до правосуддя* розглядається через призму забезпечення особі можливості безперешкодного звернення до суду та ефективного захисту порушених прав у стислі терміни.

Зокрема, Загальна декларація прав людини 1948 р. гарантує рівність усіх перед законом, без будь-яких відмінностей, рівний захист усіх від дискримінації, ефективно поновлення в правах національними судами у випадках порушення його основних прав, представлених конституцією або законами [3].

У статті 14 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права 1966 р. встановлено, що всі особи рівні перед судами і трибуналами; при визначенні прав і обов'язків у будь-якому цивільному процесі кожен має право на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і

безстороннім судом, створеним на підставі закону. Преса і публіка можуть не допускатися на весь судовий розгляд або частину його з міркувань моралі, громадського порядку чи державної безпеки в демократичному суспільстві, або коли того вимагають інтереси приватного життя сторін, або – в тій мірі, в якій це, на думку суду, є строго необхідним, – при особливих обставинах, коли публічність порушувала б інтереси правосуддя; однак будь-яка судова постанова в цивільній справі повинна бути публічною, за винятком тих випадків, коли інтереси неповнолітніх вимагають іншого, чи коли справа стосується матримоніальних спорів або опіки над дітьми [4].

Слід зазначити, що стаття 14 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права 1966 р. поширюється не лише на класичні цивільні спори, а також й на спори, що виникають в сфері господарювання та віднесені в Україні до юрисдикції господарських судів.

На європейському континенті особливе значення відіграє Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція), яка ухвалена з метою запобігання неналежному, а часто й жорсткому поводженню з людиною, що набуло значного поширення на європейському континенті особливо під час Другої світової війни 1939-1945 рр. Конвенція запроваджує мінімальні стандарти прав людини, дотримання яких забезпечує гідне життя, при цьому є

дороговказом для її договірних сторін в процесі формування власних національні стандартів.

Конвенція ратифікована Законом України від 17.07.1997 № 475/97-ВР, а тому є частиною національного законодавства України.

У питаннях тлумачення норм Конвенції, що мають загальний характер, особливе значення має практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), оскільки саме в рішеннях цього Суду розкривається зміст положень Конвенції в контексті конкретних правовідносин.

За приписом статті 13 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 № 3477-IV з метою усунення зазначеної в рішенні Суду системної проблеми та її першопричини застосовуються заходи загального характеру, якими є: внесення змін до чинного законодавства та практики його застосування (1); внесення змін до адміністративної практики (2); забезпечення юридичної експертизи проєктів (3); забезпечення професійної підготовки з питань вивчення конвенції та практики Суду для всіх категорій осіб, професійна діяльність яких пов'язана із застосуванням норм права та триманням людей в умовах позбавлення волі.

Згідно зі статтею 17 Закону від 23.02.2006 № 3477-IV суди України повинні застосовувати Конвенцію і практику ЄСПЛ як джерела права.

Право особи на доступ до суду закріплено в статті 6 Конвенції, згідно з якою кожному гарантовано право на справедливий і публічний розгляд справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його права та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення [5].

Як свідчить практика ЄСПЛ, гарантії статті 6 Конвенції поширюються не лише на кримінальні справи та цивільні спори, але й на справи, що підлягають розглядові в порядку господарського судочинства. При визначенні змісту правової конструкції «цивільні права та обов'язки» ЄСПЛ застосовує принцип «автономного тлумачення» (тлумачення без прив'язки до національного законодавства держави), насамперед, як реальний спір, що стосується як самого права, так і його різновидів або моделей застосування (ухвала від 17.09.2002 щодо прийнятності заяви М. Марченка проти України, заява № 65520/01).

У справі «Феррадзіні проти Італії» (2001) ЄСПЛ зробив висновок, що провадження в справі, які за національним правом класифікуються як частина «публічного права», можуть підпадати під сферу застосування «цивільної» частини статті 6 Конвенції, якщо підсумок справи має вирішальне значення для приватних прав і обов'язків, коли йдеться, наприклад, про продаж землі, управління приватною клінікою, майнові

інтереси, надання адміністративного дозволу стосовно умов професійної практики чи ліцензії на обслуговування алкогольними напоями.

Здійснюючи тлумачення правової категорії «справедливий судовий розгляд» в рішенні у справі «Альберт та Ле Конт проти Бельгії» (1983), ЄСПЛ вказав, що держави-члени при розгляді цивільних справ наділені більшим рівнем свободи стосовно цивільних прав і обов'язків, ніж при розгляді кримінальних справ.

У справі «Голдер проти Сполученого Королівства» (1975) ЄСПЛ наголосив на неможливості припускати, щоб стаття 6 Конвенції містила детальний опис наданих сторонам процесуальних гарантій в цивільних справах і не захищала би передусім те, що дає можливість практично користуватися цими гарантіями – доступу до суду; такі характеристики процесу як справедливість, публічність, динамізм, позбавляються смислу, якщо немає прямого судового розгляду. В цій справі виділяються такі різновиди доступу до суду як юридичний та фактичний.

Виходячи з прецедентної практики ЄСПЛ, під юридичним доступом до суду слід розуміти наявність в національному законодавстві норм, які гарантують особі звернення до суду за захистом порушених, невизнаних або оспорюваних прав; фактичним доступом є реальне забезпечення

права особи на безперешкодне звернення до суду, в разі виникнення такої потреби.

Зміст категорії «незалежний і неупереджений суд» ЄСПЛ розкриває в рішеннях, ухвалених у справах «Совтрансавто проти України» (2002), «Зубко та інші проти України» (2005), «Сокурєнко і Стригун проти України» (2006), «Білуха проти України» (2006) вказуючи на те, що неупередженість і безсторонність повинні розкриватися за суб'єктивним та об'єктивним критеріями.

Суб'єктивний критерій визначається виходячи з особистих переконань і поведінки судді під час розгляду конкретної справи, а також у побуті. Саме дотримання суб'єктивного критерію напряму впливає на довіру громадськості до конкретного судді та судової системи в цілому.

Об'єктивний критерій – передбачає відсутність в учасників справи будь-яких сумнівів у безсторонності суду як державної інституції. Він залежить від способу утворення суду як органу правосуддя, наявності законодавчих гарантій незалежності судової гілки влади від законодавчої та виконавчої влади і глави держави, а також окремих політиків і впливових фінансово-промислових груп.

Дефініція «суд, встановлений законом» передбачає законність функціонування організаційної структури судочинства та дотримання питань забезпечення юрисдикції

певних категорій спорів (рішення у справі «Лео Занд проти Австрії», 1978 р.). Таким чином, формулювання «суд, встановлений законом» стосується не тільки правових засад судочинства, але й законності утворення складу суду при вирішенні конкретної справи.

Розумність строків тривалості судових проваджень оцінюється ЄСПЛ виходячи з критеріїв складності справи (1), кількості учасників справи та їх поведінки в судовому процесі (2), а також предмету спору (3) (справа «Смірнова проти України», 2006 р.).

Складність справи обумовлюється, насамперед, характером спору; втім, на складність справи може впливати й потреба допиту значної кількості свідків, необхідність проведення судових експертиз і витребування додаткових доказів в інших осіб тощо.

Належність поведінки учасників справи підлягає оцінці з точки зору сумлінного використання учасниками своїх процесуальних прав та утримання від вчинення дій, які можуть бути розцінені як зловживання процесуальними правами, зокрема: ухилення від отримання повістки про виклик до суду, неявка до суду без поважних причин, свідоме подання безпідставних процесуальних заяв, як-от: про відвід судді; про оскарження проміжних процесуальних судових рішень, які не підлягають оскарженню, або неодноразове оскарження судового рішення, яке вже було предметом перегляду суду вищої

інстанції; про витребування доказів, які не стосуються предмету спору тощо.

Словосполучення «згідно із законом» передбачає відступ від механічного застосування національного законодавства держави і потребує оцінки якості національного закону в контексті його відповідності верховенству праву.

У справі «Мелоун проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ сформулював критерії якості національного закону, зокрема, доступність закону, його передбачуваність, достатність чітко встановлювати межі дискреційних повноважень органів влади та спосіб їх здійснення. Зокрема, Суд зазначив, що у законі повинні бути в достатньо чітких формулюваннях визначені обсяг і порядок здійснення владних повноважень з урахуванням законної мети кожної дії з тим, щоб забезпечити особі відповідний захист від незаконного втручання з боку держави.

В рішенні у справі «Толстой-Милославський проти Сполученого Королівства» (1995) ЄСПЛ зазначив, що під терміном «закон» слід розуміти як норми, які встановлені писаним правом, так і правила, сформульовані в прецедентному праві. Закон має відповідати якісним вимогам, насамперед, вимогам доступності та передбачуваності, щоб громадянин мав змогу отримати адекватну інформацію про обставини застосування правових норм у конкретному випадку. Норма не може розглядатися як «закон», якщо вона не сформульована з

достатньою чіткістю, коли громадянин не може самостійно визначитися, як регулювати свою поведінку за допомогою цієї норми.

Закон повинен пристосовуватися до обставин, що змінюються, при цьому необхідно уникати ситуації, коли багато законів викладені термінами, які є, певною мірою неясними і тлумачення та застосування яких є питанням судової практики (рішення у справі «Санді Таймс проти Сполученого Королівства», 1979 р.).

Доволі значущим елементом верховенства права є юридична визначеність, в основі якої лежить принцип *res judicata* (лат. «вирішена справа»). За принципом *res judicata* остаточне рішення суду, яке вступило в законну силу, є обов'язковим для сторін і не може переглядатися. Так, у справі «Олександр Волков проти України» (2013) ЄСПЛ констатовано порушення принципу юридичної визначеності, з огляду на відсутність у процесуальному законодавстві України положень щодо строків давності притягнення судді до відповідальності за порушення присяги судді, в контексті вимог «якості закону».

Розгляд судами справ, у тому числі й господарських, повинен відбуватися на засадах змагальності та диспозитивності судового процесу. В рішеннях у справах «Руїз-Торіха проти Іспанії» (1994), «Кероярві проти Фінляндії» (1995), «Стрижак проти України» (2005) ЄСПЛ виклав позицію про те, що змагальність процесу передбачає надання кожній стороні рівних

можливостей в ознайомленні з усіма доказами та поясненнями усіх учасників справи, а також праві відповісти на них; змагальність процесу повинна бути фактичною, а сторони – рівними; суд не повинен ставити одну сторону у менш сприятливі умови в порівнянні з іншою стороною; учасники справи повинні мати рівні можливості в оскарженні рішення, при цьому сторонні особи повинні бути позбавлені можливості оскарження рішень, які не зачіпають їхні права.

Суттєвою гарантією забезпечення відкритості та змагальності судового процесу є публічність розгляду справи судом, що передбачає вільний доступ до зали судового засідання, в якому розглядається справа, громадськості та засобів масової інформації, що висвітлюють перебіг судового процесу, а також вільний доступ до текстів судових рішень.

У справі «Аксьок проти Німеччини» (1983) ЄСПЛ визначив мету відкритого судочинства зазначивши, що публічний характер процесу допомагає забезпечити справедливе судочинство шляхом захисту учасників процесу від необґрунтованих рішень і дозволяє суспільству контролювати відправлення правосуддя. Разом із публічним проголошенням рішення, публічний характер засідань слугує забезпеченню належного інформування суспільства, в першу чергу через засоби масової інформації та через контроль з боку суспільства, за судовим процесом. Обмеження права громадськості та преси бути присутніми під час судового розгляду справи вважається

можливим лише в разі необхідності захисту моралі, громадського порядку та національної безпеки, а також, якщо цього вимагають інтереси неповнолітніх дітей та потреба захисту приватного життя сторін (рішення в справах «Дінне проти Франції» (1995), «Беляшев проти Росії» (2007), «В. та Р. проти Сполученого Королівства» (2001).

Таким чином, ЄСПЛ визначив правову позицію, за якою відкритий розгляд справи є запорукою довіри суспільства до суду та правосуддя. Водночас ЄСПЛ погодився з тим, що право на публічний розгляд справи може мати певні обмеження на стадії апеляційного та касаційного перегляду справи (рішення у справі «Петренко проти Молдови», 2010 р.).

Складовим елементом відкритого розгляду справи є публічне проголошення судового рішення. Втім, ЄСПЛ стоїть на позиції, що право на публічне проголошення рішення не вважається порушеним, якщо судом проголошено лише резолютивна частина рішення (ухвала у справі «Крочіані та інші проти Італії», 1980 р.).

В рішенні по справі «Хірвісаарі проти Фінляндії» (2001) ЄСПЛ вказав на обов'язок національних судів достатнім чином мотивувати свої рішення, щоб у такій спосіб засвідчити, що сторони були почуті судом, та щоб забезпечити нагляд громадськості за процесом здійснення правосуддя. В іншій справі («Серявін та інші проти України», 2010 р.) ЄСПЛ зазначив, що хоча національний суд й має певну свободу

розсуду щодо вибору аргументів у тій чи іншій справі та прийняття доказів на підтвердження позицій сторони, він зобов'язаний наводити обґрунтування своїх рішень. Призначення обґрунтованого рішення полягає в тому, щоб продемонструвати сторонам, що вони були почуті. Крім того, вмотивоване рішення дає стороні можливість оскаржити його та отримати його перегляд вищестоящою інстанцією. Лише за умови винесення обґрунтованого рішення може забезпечуватись публічний контроль здійснення правосуддя.

Важливим елементом фактичного доступу до правосуддя є забезпечення права на апеляційне та касаційне оскарження рішення.

Виконання судового рішення, що набрало законної сили, в практиці ЄСПЛ розглядається як заключна стадія судочинства, в якій, власне, й відбувається фактичне поновлення порушених прав особи.

У справах «Горнсбі проти Греції» (1997), «Імобільяре проти Італії» (1999) та «Войтенко проти України» (2004) ЄСПЛ вказав, що право на звернення до суду було б ілюзорним, якби національна правова система Договірної сторони дозволяла, щоб остаточне, обов'язкове для виконання судове рішення залишалось невиконаним на шкоду одній із сторін. «...Важко уявити ситуацію, що пункт 1 статті 6 докладно описував процедурні гарантії, що надаються сторонам цивільного судового процесу – у провадженні, що є справедливим,

відкритим і оперативним – і не передбачав при цьому гарантій виконання судових рішень; тлумачення статті 6 як такої, що стосується виключно права на звернення до суду і проведення судового розгляду, могло б призвести до ситуацій, несумісних із принципом верховенства права, що його Договірні Сторони зобов'язалися дотримуватися, коли ратифікували Конвенцію. Отже, виконання рішення, винесеного будь-яким судом, має розглядатися як невід'ємна частина «судового процесу» для цілей статті 6».

Слід зазначити, що в розумінні статті 6 Конвенції право на доступ до суду не є абсолютним і може підлягати обмеженню. Вказаний висновок впливає з рішення у справі «Голдер проти Сполученого Королівства», в якому ЄСПЛ вказав, що право доступу до суду за своєю природою вимагає регулюванню з боку держави, яке може змінюватися залежно від часу і місця та відповідно до потреб і можливостей суспільства та окремих осіб. Запроваджуючи таке регулювання, Договірні сторони користуються певними межами самостійного оцінювання, однак, застосовані обмеження не можуть звужувати рамок визначеного доступу до суду в такій спосіб чи такою мірою, щоб це зашкодило самій суті права, при цьому буде непропорційним поставленій меті.

Інші акти європейського права, що не є обов'язковими для виконання і належать до джерел «м'якого права», зокрема Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи щодо заходів, що

полегшують доступ до правосуддя від 14.05.1981 № R(81) [6], визначають такі принципи доступу до суду як інформування громадськості про місцезнаходження і компетенцію судів, а також про порядок звернення до суду за захистом своїх інтересів, про діючі процесуальні норми та засоби виконання рішення суду (1); вжиття заходів для максимального скорочення термінів винесення судових рішень (2); визначення розумного розміру судових витрат, який не становитиме перешкоди в доступі до правосуддя (3).

У Рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи щодо введення в дію та поліпшення функціонування систем і процедур оскарження у цивільних і торговельних справах від 07.02.1995 № R(95)5 ефективною та найбільш доступною визнано триланкова система судочинства, яка передбачає можливість оскарження судового рішення, водночас запобігає зловживанню особою цим правом і зменшує навантаження на суди [7].

У Рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи щодо примусового виконання рішень від 09.09.2003 № Rec(2003)17 вказується на те, що процедури примусового виконання рішень повинні базуватися на нормах національного законодавства і бути якомога дієвішими та ефективнішими; держави мають створити механізм попередження випадків зловживання процедурою виконання рішень однією зі сторін, який не повинен розглядатися як перегляд справи; примусове виконання

не має відкладатися, якщо для цього немає законодавчих підстав. Процедура примусового виконання повинна бути чітко визначеною і передбачати ефективні засоби виконання та протидії зловживанню сторонами своїми правами [8].

Проведений аналіз міжнародно-правових актів з питань забезпечення доступу до суду дозволяє дійти висновку, що дефініція «доступ до суду» є комплексною правовою категорією; в її основі лежать декілька базових критеріїв, одночасне забезпечення яких гарантує реальне дотримання права особи на доступ до правосуддя, а саме:

1) *фінансовий критерій*, який передбачає обов'язок держави встановлення такого алгоритму визначення розміру судових витрат, який враховує майновий стан учасника справи та не створює перешкоди для реалізації особою самого права звернення до суду, водночас й виконує роль запобіжника зловживання правом звернення до суду.

У тих випадках, якщо особа, яка здійснює підприємницьку діяльність, потребує правничої допомоги, при цьому належить до категорії соціально незахищених громадян, національне законодавство повинно передбачати механізм забезпечення такої особи професійною правничою допомогою адвоката за рахунок держави;

2) *територіальний критерій* – передбачає, що система судів загальної юрисдикції повинна будуватися з урахуванням територіального устрою держави, при цьому місцеві суди, які

розглядають усі справи як суди першої інстанції, повинні бути територіально максимально наближені до людини.

Відносно України доцільним уявляється розташування місцевих загальних судів у кожному районному центрі, а місцевих господарських та адміністративних судів – у кожному обласному центрі держави;

3) *організаційний (інстанційний) критерій* – передбачає оптимальну організацію системи судуострою, що є простою і водночас зрозумілою та ефективною, в контексті доступу до суду та процедури захисту прав особи. Для України найбільш оптимальною є триланкова система судуострою.

Крім того, як система загальних судів у цілому, так і кожний окремих суд загальної юрисдикції повинні бути створені та здійснювати свою процесуальну діяльність у чіткій відповідності із національним законом.

4) *інформаційний критерій*, за яким кожна держава повинна на законодавчому рівні закріпити інформування своїх громадян і суб'єктів господарювання про порядок звернення до суду, про умови забезпечення окремих категорій соціально незахищених громадян професійною правничою допомогою, яку надають адвокати за рахунок держави, а також про діючі процесуальні норми;

5) *процесуальний критерій*, який гарантує здійснення правосуддя на засадах верховенства права, а також неупередженість і безсторонність суду та суддів, розумність

строків розгляду справи судом, публічність розгляду справи та проголошення судового рішення, належне мотивування та обґрунтування судового рішення, забезпечення реального виконання судового рішення та повага до остаточного судового рішення;

б) *критерій якості законодавства*, який покладає на державу обов'язок прийняття законодавчих актів, що відповідають вимогам доступності та передбачуваності, щоби кожна особа мала змогу отримати адекватну інформацію про обставини застосування правових норм у конкретному випадку [9, с. 40].

1.2. Характеристика окремих принципів господарського судочинства України

Принципами права називають відправні ідеї, які визначають найважливіші закономірності та підвалини даного типу права, є однопорядковими із сутністю права і становлять його головні риси, при цьому визначаються універсальністю, вищою імперативністю і загальною значимістю [10].

Принципи господарського процесуального права належать до галузевих принципів (засад) і спрямовані на забезпечення належного здійснення господарського судочинства.

Відповідно до частини першої статті 2 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України)

завданням господарського судочинства є *справедливе*, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності, та інших справ, віднесених до юрисдикції господарського суду, з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, держави.

За приписом частини третьої цієї ж статті до однієї з основних засад (принципів) господарського судочинства належать:

- 1) верховенство права;
- 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- 3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- 4) змагальність сторін;
- 5) диспозитивність;
- 6) пропорційність;
- 7) обов'язковість судового рішення;
- 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи;
- 9) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у визначених законом випадках;
- 10) розумність строків розгляду справи судом;
- 11) неприпустимість зловживання процесуальними правами;

12) відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення [11].

Згідно з положеннями статті 11 ГПК України при розгляді справи господарський суд керується принципом *верховенства права*. Суд розглядає справи відповідно до Конституції України, законів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Суд застосовує при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та практику Європейського суду з прав людини як джерело права.

Таким чином, нова редакція ГПК України запроваджує розгляд судами господарських справ на засадах справедливості та верховенства права, не розкриваючи при цьому правового змісту цих категорій, що призводить до формування різних підходів у сфері правозастосування та не сприяє єдності судової практики.

Порівняння частини третьої статті 2 ГПК України з попередньою редакцією цього Кодексу дає підстави для висновку, що новелою чинного ГПК України є введення до засад господарського судочинства *пропорційності, розумності строків розгляду справи судом, неприпустимості зловживання процесуальними правами*, які не застосовувалися в господарському судочинстві до його реформування в 2016 році,

що свідчить про виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань та імплементацію міжнародно-правових засад судового захисту прав особи в національне процесуальне законодавство.

ГПК України оперує правовою категорією «судочинство», у той же час Конституція України поряд із цією категорією додатково вводить ще й поняття «правосуддя» [12, ст. ст. 124, 129], що викликає потребу дослідження їх співвідношення.

Не зважаючи на те, що теоретична розробка основних положень господарського процесуального права знайшла своє відображення в працях вітчизняних науковців-господарників, правова природа таких категорій як: *справедливість, верховенство права, пропорційність, обов'язковість судового рішення, розумність строків розгляду справи судом, неприпустимість зловживання процесуальними правами* у контексті здійснення господарськими судами правосуддя не розкривалася, що обумовлює актуальність їх наукового дослідження.

Судочинство. Стаття 129 Конституції України встановлює такі засади судочинства: 1) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; 2) забезпечення доведеності вини; 3) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; 4) підтримання публічного обвинувачення в

суді прокурором; 5) забезпечення обвинуваченому права на захист; 6) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 7) розумні строки розгляду справи судом; 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення; 9) обов'язковість судового рішення.

Водночас, стаття 2 ГПК України визначає господарське судочинство як розгляд судами господарських справ.

Аналіз положень статті 129 Конституції України і статті 2 ГПК України в їх взаємозв'язку дає підстави для висновку, що під господарським судочинством слід розуміти виключно процесуальну діяльність господарських судів, пов'язану з розглядом господарських справ (спорів); метою господарського судочинства є захист прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, а також держави [13, с. 53].

Правосуддя. В статті 124 Конституції України зазначається, що правосуддя здійснюють виключно суди.

Здійснюючи дослідження справедливості як юридичної категорії, С. П. Погрібняк запропонував розглядати правосуддя як процедуру, яка уможливорює поєднання права зі справедливістю [14, с. 14].

За словами Аристотеля (Етика V, 7) «...йти до суду – означає звернутися до справедливості, оскільки суддя бажає бути уособленням справедливості. До того ж люди шукають неупередженого суддю та інколи називають суддів

«посередниками», щоб цим визначити, що досягнув справедливого рішення, почнуть триматися середини» [15, с. 414].

Таким чином, у філософії права правосуддя ототожнюється, насамперед, із ухваленням судами справедливого рішення.

Вказане дозволяє зробити висновок про те, що не кожний розгляд справи є процесом здійснення правосуддя, оскільки не кожне судове рішення відповідає критеріям справедливості, навіть у випадку його ухвалення у чіткій відповідності з процесуальним і матеріальним законодавством.

Отже, поняття «правосуддя» слід вважати значно ширшим ніж поняття «судочинство», тому що, якщо здійснення судочинства відображає виключно процесуальну діяльність суду у відповідності до процедурних правил, встановлених процесуальним законодавством, то правосуддя є процес вирішення спору та ухвалення судового рішення, яке повинно відповідати засадам справедливості та забезпечувати ефективний захист і/або відновлення порушених прав і законних інтересів фізичних, юридичних осіб та держави.

Здійснення правосуддя вимагає від суддів дотримання норм матеріального та процесуального права з одночасною оцінкою цих норм на предмет відповідності засадам справедливості та верховенства права, що, в окремих випадках, передбачає можливість відходу судді від застосування норм

чинного законодавства, якщо це призведе до ухвалення формально законного, але несправедливого судового рішення, та не забезпечить ефективний захист і/або відновлення порушених прав і законних інтересів потерпілої особи [16, с. 49].

Мабуть саме з таких позицій виходили розробники змін до Конституції України, що ухвалені Законом від 02.06.2016 № 1401-VIII, якими виключено з раніше діючої редакції статті 129 Конституції України таку засаду судочинства як законність.

Справедливість. Справедливість – це передусім філософська категорія. У типології категорія «справедливість» Р. А. Джабраїлов виділяє «зрівняльну справедливість», яка передбачає досягнення максимальної рівності прав і можливостей соціальних суб'єктів, а також «відплатну справедливість», яка поширюється на сферу покарань за правопорушення та є гарантією притягнення до юридичної відповідальності [17, с. 75].

З античних часів справедливість уособлювалася з головною ідеєю права, як інституційного механізму реалізації та практичного адміністрування справедливості, яка щоразу підлягає конкретизації [18, с. 366].

У філософії права виділяють об'єктивну (інституційну) і суб'єктивну (особисту) справедливість, а також матеріальну та процедурну справедливість.

Об'єктивною справедливістю є реалізація основних ідей справедливості в певних соціальних інститутах (економіці,

освіті, сім'ї тощо); *суб'єктивною справедливістю* вважається добropорядність людини, яка на добровільній основі виконує вимоги інституційної справедливості; *матеріальною справедливістю* є втілення ідей справедливості в законодавство, що регулює конкретні правовідносини, а *процедурною справедливістю* – втілення в норми права ідей, які забезпечують належний і безсторонній розгляд спору судом, а також рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом [19, с. 79-84].

Прикладом реалізації об'єктивної справедливості, втіленої в матеріальний закон, є закріплення в Господарському кодексі України положень про те, що господарювання повинно здійснюватися на засадах: забезпечення економічної багатоманітності та рівний захист державою усіх суб'єктів господарювання; свободи підприємницької діяльності у межах, визначених законом; вільного руху капіталів, товарів та послуг на території України; обмеження державного регулювання економічних процесів у зв'язку з необхідністю забезпечення соціальної спрямованості економіки, добросовісної конкуренції у підприємстві, екологічного захисту населення, захисту прав споживачів та безпеки суспільства і держави; захисту національного товаровиробника; заборони незаконного втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у господарські відносини [20, ст. 6].

Прикладом процедурної справедливості є норми статті 129 Конституції України та частини третьої статті 2 ГПК України, які гарантують рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом.

За висловом Ульпіяна: «*Justitia est constans et perpetua voluntas jus suum cuique tribuendi*» (Справедливістю є непорушне та незмінне прагнення надати кожному, що належить йому по праву) [21, с. 86-88].

Як зазначає Н. В. Іванюта, нагальна необхідність прогресивного впровадження в національні процесуальні галузі принципу справедливості зумовлені радикальними змінами в Україні, що призвело до посилення міжнародно-правових основ у сфері правосуддя. Джерелами останніх є, в першу чергу, Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про цивільні і політичні права, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи, Гаазька конвенція про міжнародний доступ до правосуддя, Американська конвенція про права людини, Конвенція СНД про права та основні свободи людини, Хартія основних прав Європейського Союзу [22, с. 59].

З урахуванням розглянутих вище підходів до визначення категорії «справедливість», у контексті здійснення правосуддя справедливістю слід вважати ефективне відновлення та/або захист порушених (невизнаних чи оспорюваних) прав, свобод та інтересів особи, що відбувається в процесі вирішення спору

неупередженим судом, здійсненим на засадах рівності усіх учасників процесу та забезпечення їм однакових можливостей у реалізації своїх процесуальних прав [13, с. 55].

Верховенство права. Право – це універсальний регулятор суспільних відносин, за допомогою якого відбувається розв’язання юридичних спорів.

На сьогодні в світі домінують дві основні концепції права: *концепція позитивного права* (державо-центристська концепція) та *концепція природного права* (людино-центристська концепція).

Прихильники концепції позитивного права ототожнюють право виключно із законодавством, яке санкціоновано державою. Такий підхід до визначення права повністю ігнорує моральні аспекти відносин суб’єктів права та розглядає людину, насамперед, як об’єкт права, поведінка якого підлягає врегулюванню законодавчими нормами без урахування позиції самої людини. Концепція позитивного права не визнає право судді на застосування творчого підходу до вирішення спору, виходячи із конкретних обставин справи.

Концепція позитивного права абсолютизує догматичні та формально-логічні методи правознавства, при цьому виводиться з теорії Ганса Кельзена (1881 – 1973), яка детально описана в роботі, що має назву «Чисте Правознавство». В якості відправного пункту Ганс Кельзен застосовує неокантіанську теорію права та робить висновок, що право – це нормативне

впорядкування людської поведінки за допомогою правової норми, яка є об'єктивно чинною лише тоді, коли людська поведінка, яку вона регулює, фактично відповідає їй – хоча б до певної міри [23, с. 14, 21].

Відомий юридичний позитивіст XIX ст. Джон Остін вважав, що основою права є влада і воля; право – це команда суверена, людини, наказам якої коряться інші люди, і яка звичайно не кориться наказам інших; причиною звички коритися здебільшого є влада, яка загрожує санкціями за непослух, а не моральний авторитет суверена [24, с. 13].

Таким чином, прихильники концепції юридичного позитивізму асоціюють право з волею правлячої еліти та не пов'язують із мораллю.

Проте, як вказує М. І. Козюбра, позитивне право працює лише тоді, коли законодавство відповідає потребам громадян і суспільству в цілому, нагромадженим правовим цінностям; коли воно своєчасно оновлюється і не формально-догматично застосовується. Ототожнювати ж його з правом, як це все ще має місце у вітчизняній теорії права, особливо в галузевих науках і в юридичній практиці, некоректно [25, с. 36].

Концепція природного права почала розроблятися ще в часи Стародавньої Греції та Стародавнього Риму такими філософами як Демокрит, Сократ, Платон, Аристотель, Цицерон та інші.

Основоположною ідеєю природно-правової концепції виступає те, що право виходить від самої людини, а не дарується державою, і має на меті забезпечення людині гідного життя. На відміну від теорії позитивного права, природно-правовий тип праворозуміння розглядає людину, перш за все як творця права, тобто як суб'єкта, а не як об'єкт права. Природне право базується на засадах *моральності*, *справедливості* та *дієвості*, що складають філософсько-аксіологічне підґрунтя його формування, а не на формальних догмах і правилах [26, с. 86-95].

Якщо зміст правової норми відповідає мотивуючому чиннику особи, можна говорити про моральність норми права. Втім, моральність правової норми є оцінною категорією і залежить від поглядів, які панують у суспільстві в певний період.

Свого часу відомий німецький філософ Едуард Шпрангер (1882 – 1963) зазначав: «Градація цінностей, яка проводиться колективною мораллю для типових ситуацій, ґрунтується на основі суджень, які повинні здійснюватись певною індивідуальною свідомістю, тому як суспільство судить лише в формі суджень його чинів і через них... Відповідно до цього, кожна нова моральна оцінка колись повинна обстоюватися індивідуально, і ареною боротьби стає при цьому совість індивіда як члена суспільства. У такій боротьбі беруть участь уже готові колективні оцінки, як вимоги, що містяться у

свідомості. У цьому розумінні в ціннісних судженнях колективної моралі зливаються соціально-етичний досвід, вияви волі та переживання норм багатьох генерацій» [27, с. 306, 328].

Дослідження різних аспектів моралі права проведено в другій половині ХХ ст. викладачем Гарвардської школи права Лон Фуллером, який розглядав мораль як прагнення до удосконалення та повної реалізації людських сил. У свою чергу, до елементів моралі права він відносив: ясність законів та їх відповідність критеріям справедливості; обов'язкове оприлюднення законів; неможливість зворотної дії в часі законів, які погіршують правове становище особи [28].

На необхідності чіткого формулювання законодавчої норми наполягає й ЄСПЛ, який у пункті 47 рішення в справі «Корецький проти України» зазначив: «Закон має бути доступний для конкретної особи і сформульований з достатньою чіткістю для того, щоб вона могла, якщо це необхідно, за допомогою кваліфікованих радників передбачити в розумних межах, виходячи з обставин справи, ті наслідки, які може спричинити означена дія. Щоб положення національного закону відповідали цим вимогам, він має гарантувати засіб юридичного захисту від свавільного втручання органів державної влади у права, гарантовані Конвенцією. У питаннях, які стосуються основоположних прав, надання правової дискреції органам виконавчої влади у вигляді необмежених повноважень було б несумісним з принципом верховенства права, одним з основних

принципів демократичного суспільства, гарантованих Конвенцією. Відповідно закон має достатньо чітко визначати межі такої дискреції та порядок її реалізації. Ступінь необхідної чіткості національного законодавства – яке, безумовно не може передбачити всі можливі випадки, – значною мірою залежить від того, яке саме питання розглядається, від сфери, яку це законодавство регулює, та від числа і статусу осіб, яких воно стосується».

Для того, щоб певна норма вважалася моральною не обов'язково, щоб таку норму вважали моральною усі без винятку члени суспільства – для цього достатньо визнання моральності норми тим прошарком суспільства, яке визначає генеральний напрямок його розвитку, а також підтримка більшості законослухняного населення країни, що одночасно є й проявом демократії в процесі формування і прийняття норм права [26, с. 89].

Слід відзначити, що збіг правових норм і колективної моралі є ідеальним станом демократичного суспільства. Більшості країн світу притаманна ситуація, коли за допомогою державного примусу в життя втілюються навіть ті правові норми, які не відповідають соціальній моралі суспільства. В такому випадку, правова норма може бути не сприйнятою суспільством.

Згідно з інституційною теорією права, представником якої є Фрідріх Карл Савіньї (1779–1861), право не має буття

само по собі; його сутністю є життя людей, розглянуте з певного боку [29, с. 8, 30]. За цією теорією, право держави не може бути відокремлено від суспільства; право завжди відображає його ментальність, культуру, звичаї і є продуктом спільних зусиль цілого народу та його історичного досвіду.

Основні положення концепції природного права, закріплені в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, знайшли своє відображення і в Конституції України, зокрема: визнання в Україні найвищою соціальною цінністю людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканості і безпеки; визнання усіх людей рівними у своїй гідності та правах; визнання невідчужуваності, непорушності та невичерпності прав і свобод людини та громадянина; визнання за кожною людиною невід'ємного права на життя, повагу до її гідності; забезпечення кожній людині права на особисту недоторканість і недоторканість житла; гарантування кожному таємниці листування та заборону втручання в особисте і сімейне життя; гарантування кожному права на свободу думки, світогляду і віросповідання, права на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів [30; 12, ст. ст. 3, 21, 22, 27-32, 34-36].

Очевидно, що в сучасних умовах економічного та соціального розвитку держави положення природного права не

здатні в повній мірі врегулювати весь спектр існуючих правовідносин, зокрема, відносин, що виникають в сфері економічної конкуренції, податкові, фінансові відносини тощо. Зазначене покладає на державу обов'язок їх врегулювання за допомогою спеціальних законодавчих актів, які відносяться до системи позитивного права. Проте, під час ухвалення таких актів держава повинна забезпечити їх відповідність основним критеріям природного права, зокрема, моральності, справедливості та дієвості.

На підставі проведеного аналізу, до основних елементів верховенства права слід віднести:

1) чітке дотримання основоположних прав людини, закріплених у Конституції України та міжнародних актах, що є частиною національного законодавства України;

2) відповідність національних законодавчих актів принципу юридичної визначеності та основоположним правам, закріпленим у Конституції України та міжнародно-правових актах;

3) забезпечення кожному права доступу до суду та права на незалежний, неупереджений і справедливий суд;

4) реальне виконання ухвалених судових рішень, без чого судовий захист є ілюзорним.

Принцип пропорційності господарського судочинства.

Вказаний принцип розкривається в статті 15 ГПК України як потреба врахування судом: завдання господарського

судочинства; забезпечення розумного балансу між приватними і публічними інтересами; особливості предмета спору; ціни позову; складності справи та значення справи для сторін; часу, необхідного для вчинення тих чи інших дій; розміру судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями.

У цьому переліку елементів принципу пропорційності найбільшу складність для практичного застосування представляє собою забезпечення балансу між приватними та публічними інтересами, оскільки законодавець не пропонує шляхи вирішення вказаного питання.

Водночас у пункті 39 рішення ЄСПЛ у справі «Серявін проти України» принцип пропорційності розкривається як необхідність дотримання судами справедливого балансу між загальними інтересами суспільства та вимогами захисту основоположних свобод конкретної особи. При цьому ЄСПЛ вказує, що питання стосовно того, чи було забезпечено такий справедливий баланс, стає актуальним лише після того, якщо буде встановлено, що відповідне втручання з боку держави задовольнило вимогу законності і не було свавільним (див. рішення у справі «Беелер проти Італії»).

Обов'язковість судового рішення. Обов'язковість судового рішення є гарантією фактичного відновлення порушених прав особи. Вказаний принцип передбачає не лише обов'язок особи, стосовно якої ухвалено рішення, якомога в стислі строки виконати це рішення, а також і обов'язок держави

забезпечити примусове виконання рішення, в разі ухилення боржника (юридичної чи фізичної особи) від його виконання; іншим аспектом цього принципу слід вважати законодавчу гарантію неможливості скасування рішення суду, що набуло статусу остаточного.

Цей висновок впливає з рішень ЄСПЛ у справі «Харук проти України» та «Алпатов та інші проти України», в яких визнано порушенням пункту 1 статті 6, статті 13 Європейської конвенції захисту прав людини та основоположних свобод – тривале невиконання рішень, ухвалених на користь заявників, у зв'язку з чим заявники не мали ефективного національного засобу юридичного захисту, за допомогою якого вони могли б отримати відшкодування шкоди, завданої таким невиконанням.

Крім того, в пункті 40 рішення ЄСПЛ у справі «Пономарьов проти України» вказано, що одним із фундаментальних аспектів верховенства права є принцип юридичної визначеності, який передбачає повагу до принципу *res judicata* – принципу остаточності рішень суду. Цей принцип наголошує, що жодна зі сторін не має права вимагати перегляду остаточного та обов'язкового рішення суду просто тому, що вона має на меті добитися нового слухання справи та нового її вирішення. Повноваження вищих судових органів стосовно перегляду мають реалізовуватись для виправлення судових помилок та недоліків судочинства, але не для здійснення нового судового розгляду. Перегляд не повинен фактично підмінити

собою апеляцію, а сама можливість існування двох точок зору на один предмет не є підставою для нового розгляду. Винятки із цього принципу можуть мати місце лише за наявності підстав, обумовлених обставинами важливого та вимушеного характеру.

Необхідно відзначити, що на виконання судового рішення впливає суб'єктивне ставлення до цього рішення боржника, яке залежить від того, наскільки повним і обґрунтованим є судове рішення, а також від повноти та якості наведених в рішенні аргументів суду, що дає змогу особі оцінити чи була вона почутою судом.

Так, у пункті 58 рішення ЄСПЛ у справі «Серявін та інші проти України» наголошено на тому, що у рішеннях судів та інших органів з вирішення спорів мають бути належним чином зазначені підстави, на яких вони ґрунтуються; хоча пункт 1 статті 6 Конвенції зобов'язує суди обґрунтовувати свої рішення, його не можна тлумачити як такий, що вимагає детальної відповіді на кожен аргумент; міра, до якої суд має виконати обов'язок щодо обґрунтування рішення, може бути різною в залежності від характеру рішення, щоб продемонструвати сторонам, що вони були почуті. Лише за умови винесення обґрунтованого рішення може забезпечуватись публічний контроль здійснення правосуддя (див. рішення у справі «Гірвісаарі проти Фінляндії (Hirvisaari v. Finland)»).

Розумність строків розгляду справи судом. Зазначений принцип у ГПК України не розкривається. Однак, з положень

статей 195, 248 цього Кодексу можна зробити висновок, що законодавець визначив розумним строком розгляду господарських справ 60 днів, який рахується з дня відкриття справи і може бути продовжений судом.

Імперативне визначення строку розгляду господарським судом справ є не виправданим, оскільки такий підхід не враховує багатьох чинників, які об'єктивно можуть впливати на строки розгляду справ, при цьому не залежать від дій суду. Беззаперечне дотримання судом приписів закону, які встановлюють строки розгляду господарських справ, може призвести до порушення прав учасників спірних правовідносин, неможливості збирання усіх необхідних доказів та, як наслідок цього, – ухвалення неправосудного рішення.

У зв'язку з цим, при визначенні питання розумності строку розгляду справи слід керуватися прецедентною практикою ЄСПЛ, який в пункті 66 рішення у справі «Смірнова проти України» визначив правову позицію, що розумність тривалості судового провадження повинна бути оцінена в світлі обставин справи та з огляду на наступні критерії: складність справи, поведінка заявника та відповідних органів, а також предмет спору (див. серед іншого *Frydlenderv. France*, N 30979/96, параграф 43, ECHR 2000-VII).

Непринциповість зловживання процесуальними правами. З метою перешкоджання зловживанню учасниками справи своїми процесуальними правами, чинний ГПК України

містить главу 9, яка визначає заходи процесуального примусу, тобто, процесуальні дії, що вчиняються господарським судом з метою спонукання осіб до виконання встановлених у суді правил, добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства.

Статтею 132 ГПК України віднесено до видів заходів процесуального примусу: попередження, видалення з зали судового засідання, тимчасове вилучення доказів для дослідження судом, штраф.

Видалення з зали судового засідання застосовується лише у разі повторного невиконання особою розпоряджень суддів – після застосування попередження.

Тимчасове вилучення доказів здійснюється на підставі мотивованої ухвали суду, в разі ненадання письмових, речових чи електронних доказів, які витребувано судом, без поважних причин. Ухвала про тимчасове вилучення доказів є виконавчим документом і підлягає негайному виконанню в порядку, встановленому Законом України «Про виконавче провадження».

Штраф, як захід процесуального впливу, може застосовуватися на підставі ухвали суду в разі: ухилення учасника справи від виконання дій, покладених судом; зловживання процесуальними правами з метою перешкоджання судочинству; неповідомлення суду про неможливість подати витребувані ним докази, або неподання суду доказів без

поважних причин; невиконання ухвали суду про забезпечення позову або доказів, ненадання копії відзиву на позовну заяву тощо.

Ухвала суду про стягнення штрафу є виконавчим документом, а стягнута судом сума штрафу зараховується до Державного бюджету України.

Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що засади господарського судочинства, закріплені в ГПК України, в цілому базуються на міжнародно-правових принципах захисту прав особи, що дозволяє забезпечити в Україні ефективний судовий захист прав усіх суб'єктів господарювання незалежно від форм власності.

Аналіз положень ГПК України дає можливість виявити окремі норми, які знижують ефективність судового захисту прав учасників господарських відносин.

РОЗДІЛ 2

СУДОВИЙ ЗАХИСТ ПРАВ УЧАСНИКІВ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

2.1. Ефективність судового захисту як основний критерій забезпечення доступу до правосуддя

Неодмінною умовою забезпечення особі права доступу до правосуддя є спроможність суду *ефективно* виконувати свої повноваження, що на пряму залежить від якості національного законодавства, яке повинно надавати суду інструменти протистояння деструктивним діям учасників судового процесу, які зловживають своїми процесуальними правами, використовуючи їх з метою затягування розгляду справи, перешкоджають здійснення судочинства та ухваленню правосудного рішення, а також забезпечуватиме здійснення судом контрольних функцій за виконанням рішення, що набрало законної сили.

Як впливає з офіційних статистичних даних про роботу органів державної виконавчої служби та приватних виконавців [31], протягом 2018 року на примусовому виконанні в органах державної виконавчої служби та у приватних виконавців усього перебувало 3409043 виконавчих документа. З них: фактично виконано 907120 виконавчих документів (26.6% від загальної

кількості документів, що перебували на виконанні); повернуто через неможливість примусового виконання 1158689 виконавчих документів (33.98% від загальної кількості документів); решта виконавчих документів перебували на примусовому виконанні.

Зазначене свідчить про те, що фактичне виконання судових рішень в Україні знаходиться на доволі низькому рівні, що значно знижує ефективність судового захисту прав особи та потребує вжиття дієвих заходів, спрямованих на покращення ситуації в цій сфері.

Наукове дослідження усіх аспектів, що впливають на ефективність судового захисту прав учасників економічних відносин, наразі залишається поза увагою представників школи господарського права, що обумовлює актуальність аналізу чинного законодавства України з метою виявлення недоліків правового регулювання доступу до правосуддя, а також напрацювання пропозицій, спрямованих на покращення ефективності судового захисту прав учасників економічних відносин.

Законом України від 03.10.2017 № 2147-VIII викладено нову редакцію ГПК України, що діє з 15.12.2017 і визначає юрисдикцію та повноваження господарських судів [32].

Серед основних засад господарського судочинства, визначених статтею 2 ГПК України, є неприпустимість

зловживання процесуальними правами та обов'язковість судового рішення.

Слід зазначити, що обов'язковість судового рішення гарантована статтею 129 Конституції України як одна з основних засад судочинства [12].

Принцип обов'язковості судових рішень, що набрали законної сили, полягає в тому, що всі органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи, а також фізичні і юридичні особи та їх об'єднання на всій території України зобов'язані виконувати судові рішення, які стосуються прав і обов'язків зазначених осіб. Цей принцип поширюється виключно на тих осіб, яких залучено судом до участі в справі.

У тому разі, якщо судовим рішенням вирішено питання про права, інтереси та обов'язки осіб, які не були залучені до участі в справі в якості сторони, такі особи мають право апеляційного оскарження судового рішення. Подання такою особою апеляційної скарги є безумовною підставою для скасування апеляційним судом судового рішення місцевого суду (ст. 277 ГПК України).

Частиною п'ятою статті 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» запроваджено інститут обов'язковості висновків Верховного Суду для суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності

нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права [33].

Вказаний інститут не пов'язаний з обов'язковою участю особи в справі, а поширює свою дію на невизначене коло суб'єктів владних повноважень, які здійснюють нормозастосовну діяльність.

Слід констатувати, що закріплений у Конституції та законах України принцип обов'язковості судових рішень на практиці виявив свою недієвість, оскільки, як показує статистика, стан виконання судових рішень в Україні залишається критично низьким.

Вказане пояснюється не лише скрутним фінансовим становищем, в якому наразі перебувають більшість учасників економічних відносин, та їхньою нездатністю виконувати зобов'язання, а й банальним небажанням боржників виконувати судові рішення та недостатністю наявних механізмів примусу та контролю за виконанням судових рішень.

Зокрема, частиною другою статті 18 ГПК України передбачено, що невиконання судового рішення є підставою для відповідальності, встановленої законом. Наведена норма має бланкетний характер і відсилає до застосування іншого закону.

Водночас, статтею 382 Кримінального кодексу України встановлено, що *умисне невиконання* вироку, рішення, ухвали, постанови суду, що набрали законної сили, *або перешкоджання їх виконанню* – карається штрафом від п'ятисот до однієї тисячі

неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк до трьох років; ті самі дії, вчинені службовою особою, – караються штрафом від семисот п'ятдесяти до однієї тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років; дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті, вчинені службовою особою, яка займає відповідальне чи особливо відповідальне становище, або особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею, або якщо вони заподіяли істотну шкоду охоронюваним законом правам і свободам громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам юридичних осіб, – караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років [34].

Хоча в Україні й запроваджено механізм притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які умисно ухиляються від виконання судових рішень або перешкоджають виконанню судових рішень, проте кількість обвинувальних вироків за статтею 382 Кримінального кодексу України є доволі незначною.

Вказане пов'язано як із складністю доведення в суді умислу особи на ухилення від виконання судового рішення або умислу на перешкоджання виконанню судового рішення, так і

недостатньою кваліфікацію співробітників правоохоронних органів, які виявляють неспроможність зібрати належні та переконливі докази вини особи у вчиненні вказаного кримінального правопорушення.

Негативний вплив у багатьох випадках має огульна критика в засобах масової інформації діяльності судів України та необґрунтовані звинувачення їх у винесенні неправосудних рішень, які лунають від найвищих посадових осіб держави, що принижує авторитет судової гілки влади та утворює переконання в можливості невиконання судових рішень.

Як зазначається у заключному звіті, складеному за результатами дослідження ставлення громадян України до судової системи та репрезентованому 18.12.2020 Центром Розумкова за ініціативою Ради Європи, 66.1% опитаних громадян учасників справ вважають, що ухвалені національними судами в їхніх справах рішення є справедливими та законними. Зокрема, серед опитаних респондентів, на користь яких ухвалено рішення, – вважають їх справедливими 92.2%; серед респондентів проти яких ухвалено рішення – вважають їх справедливими 36.8%.

Таким чином, ставлення до українських судів громадян, які брали безпосередню участь у вирішенні їхніх справ, є значно кращим на відміну від тих, хто ніколи в суді не перебував і обізнаний про роботу судової гілки влади виключно з інформації, яку поширюють національні засоби масової

інформації. Наведені соціологічні дані свідчать про те, що довіра громадян, які мають практичний досвід комунікації із судами, є значно вищою ніж до усіх інших гілок влади, що підтверджує правильність та дієвість проведеної в Україні упродовж 2017–2019 років судової реформи.

Наразі існує потреба в проведенні Верховним Судом узагальнення практики притягнення осіб до кримінальної відповідальності за умисне ухилення від виконання судового рішення або перешкоджання виконанню судового рішення для того, щоб правоохоронні органи та суди мали чітке розуміння того, що вважається умисним ухиленням від виконання судового рішення та перешкоджанням виконанню судового рішення, при цьому правильно кваліфікували такі дії.

Проголошуючи обов'язковість висновків Верховного Суду для суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права, законодавець не передбачив правових наслідків порушення вказаного припису статті 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», у зв'язку з цим особи, які наділені владними повноваженнями та застосовують в своїй діяльності норми права, часто ігнорують правові висновки Верховного Суду і тлумачать чинне законодавство на власний розсуд.

З метою спонукання суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт,

дотримуватися висновків Верховного Суду необхідно запровадити для таких осіб адміністративну відповідальність за недотримання правових висновків і кримінальну відповідальність у тих випадках, коли такими діями заподіяно істотну шкоду правам і свободам громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам юридичних осіб [35, с. 84].

У той же час, практичне запровадження юридичної відповідальності для осіб, які ігнорують правові висновки Верховного Суду, ускладнюється відсутністю сталої практики при розгляді однотипних справ Великою Палатою Верховного Суду, яка поки ще демонструє в цій сфері недостатню якість правозастосовної діяльності. Так, за час своєї роботи починаючи з 15.12.2017 Велика Палата Верховного Суду вже понад 120 разів відходила від раніше сформульованих обов'язкових правових висновків Верховного Суду України, касаційних судів у складі Верховного Суду, а також від власних правових висновків, що жодним чином не сприяє зміцненню довіри до остаточних судових рішень найвищої судової установи України.

Статтею 135 ГПК України передбачена можливість накладення на учасника справи та/або його представника штрафу за невиконання процесуальних обов'язків, покладених на цих осіб судом, а також за зловживання процесуальними правами та вчинення дій або допущення бездіяльності з метою перешкоджання судочинству. Штраф накладається ухвалою суду (ч.2 ст. 131) і складає від одного до десяти розмірів

прожиткового мінімуму для працездатних осіб (ч. 1 ст. 135); у разі систематичного невиконання процесуальних обов'язків, повторного чи систематичного зловживання процесуальними сума – штрафу, що має право накласти суд, збільшується і становить від п'яти до п'ятдесяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Передбачені в чинному ГПК України заходи процесуального примусу, що може застосувати суд до осіб, які не виконують процесуальні обов'язки та зловживають процесуальними правами, уявляються достатніми і такими, що забезпечують адекватну протидію судом цим порушенням.

Особливе значення в контексті забезпечення ефективності правосуддя має механізм контролю господарського суду за примусовим виконанням ухвалених ним судових рішень, що здійснюється органами державної виконавчої служби та приватними виконавцями [35, с. 85].

Так, згідно зі статтею 339 ГПК сторони виконавчого провадження мають право звернутися до господарського суду із скаргою, якщо вважають, що рішенням, дією або бездіяльністю державного виконавця чи іншої посадової особи органу державної виконавчої служби або приватного виконавця під час виконання судового рішення порушено їхні права.

За приписом частини другої статті 343 ГПК України у разі встановлення обґрунтованості скарги суд визнає оскаржувані рішення, дії чи бездіяльність неправомірними і

зобов'язує державного виконавця або іншу посадову особу державної виконавчої служби, приватного виконавця усунути порушення (поновити порушене право заявника). Таким чином, наведена норма ГПК України надає господарському суду право постановити за результатами розгляду скарги на дії або бездіяльність державного виконавця чи іншої посадової особи органу державної виконавчої служби або приватного виконавця судові рішення виключно зобов'язального характеру, яке лише зобов'язує суб'єкта оскарження вчинити певні дії з метою поновлення порушених прав заявника.

На практиці виникають випадки, коли господарський суд визнає оскаржувану учасником виконавчого провадження постанову державного виконавця або приватного виконавця неправомірною та зобов'язує усунути порушення прав учасника виконавчого провадження, але державний (або приватний) виконавець ухиляється від вчинення дій щодо скасування визнаної судом незаконною постанови (наприклад, постанови про закінчення виконавчого провадження через неможливість виконання виконавчого документа без участі боржника), в зв'язку з цим фактичне відновлення прав учасника виконавчого провадження не відбувається, а судові рішення – залишається невиконаним.

Тому доцільно змінити норму частини другої статті 343 ГПК України, надавши господарському суду право не лише визнавати неправомірним, але й скасовувати рішення

(постанови) державного або приватного виконавця, які визнано судом неправомірними [Додаток].

Таким чином, законодавство України містить окремі недоліки, які знижують ефективність судового захисту прав учасників економічних відносин, що обумовлює потребу його удосконалення. З цією метою пропонується запровадження юридичної відповідальності за ігнорування суб'єктами владних повноважень, які в своїй діяльності застосовують норми права, висновків Верховного Суду, а також розширення процесуальних повноважень господарського суду в сфері здійснення судового контролю за виконанням ухвалених ним судових рішень.

Крім того, доцільно активізувати на загальнодержавному рівні інформаційну діяльність, спрямовану на підвищення авторитету судової гілки влади України; проведення Верховним Судом узагальнення судової практики про притягнення до кримінальної відповідальності за умисне ухилення особами від виконання судового рішення або перешкоджання його виконанню, з метою правильної кваліфікації цих дій правоохоронними органами та судами нижчого рівня.

2.2. Стан забезпечення в Україні права доступу до суду

Забезпечення кожному права доступу до суду, а також права на справедливий і публічний розгляд його справи

упродовж розумного строку незалежним і неупередженим судом належить до основоположних прав, гарантованих статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [5].

Саме тому, забезпечення безперешкодного доступу до суду визначено одним із пріоритетних завдань на шляху побудови справедливого суспільства та сильних інститутів влади, що є однією з шістнадцяти Цілей сталого розвитку України, представлених у Національній доповіді Уряду, які виступають орієнтиром досягнення Цілей Сталого Розвитку, затверджених на Саміті Організації Об'єднаних Націй, що відбувся в Нью-Йорку у вересні 2015 року [1; 2].

За таких обставин, аналіз стану виконання Україною взятих на себе міжнародних зобов'язань, у контексті забезпечення права на доступ до суду, має суттєве теоретичне та практичне значення, оскільки надає можливість оцінити реальний стан справ у цій сфері праввідносин і, в разі необхідності, сформулювати пропозиції, спрямовані на його покращення.

Слід зазначити, що натеper проблема забезпечення права доступу до суду учасникам економічних відносин, в контексті досягнення Цілей сталого розвитку України, залишається поза увагою наукової спільноти. В основному вказане питання є предметом професійних інтересів суддів, що свідчить про актуальність обраної теми наукового дослідження.

Як доведено в попередньому розділі цього монографічного дослідження, термін «доступ до суду» є комплексною правовою категорією; в її основі лежать декілька базових критеріїв, одночасне забезпечення яких гарантує особі право доступу до суду і правосуддя. До них належать: фінансовий, територіальний, організаційний (інстанційний), інформаційний та процесуальний критерії, а також не менш важливий критерій якості законодавства.

У зв'язку з цим, аналіз стану забезпечення в Україні учасникам економічних відносин права доступу до суду доцільно провести саме в контексті дотримання наведених вище критеріїв.

Фінансовий критерій. З 01.11.2011 в Україні діє Закон від 08.07.2011 № 3674-VI «Про судовий збір» (далі – Закон № 3674-VI), який визначає правові засади справляння судового збору, платників, об'єкти та розміри ставок судового збору, умови звільнення від сплати та повернення судового збору.

Умови сплати учасниками економічних відносин під час звернення до суду судового збору є фактичним відображенням фінансового критерію доступу до суду.

Відповідно до статті 1 Закону № 3674-VI судовий збір справляється на всій території України за подання заяв, скарг до суду, за видачу судами документів, а також у разі ухвалення окремих видів судових рішень; судовий збір включається до складу судових витрат.

Суб'єктами сплати судового збору є фізичні та юридичні особи усіх форм власності, а також фізичні особи-підприємці, які звертаються до суду із заявами або скаргами, або стосовно яких ухвалене судове рішення. Об'єктами справляння судового збору є подання до суду позовної або іншої заяви, передбаченої процесуальним законодавством; подання до суду апеляційної і касаційної скарг на судові рішення, а також заяв про перегляд судового рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами, про скасування рішення третейського суду, про видачу виконавчого документа на примусове виконання рішення третейського суду та про перегляд судових рішень Верховним Судом; за видачу судами документів.

За приписом статті 4 Закону № 3674-VI розмір судового збору прив'язується до прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого на 1 січня календарного року, в якому подається до суду відповідна заява або скарга, – у відсотковому відношенні до ціни позову та фіксованому розмірі.

Так, за подання позовної заяви майнового характеру юридичною особою судовий збір складає 1.5 відсотка ціни позову, але не менше 1 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб і не більше 350 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (у 2021 році ця сума складає від 2270 грн до 794500 грн, залежно від ціни позову); за подання позовної заяви майнового характеру фізичною особою або фізичною особою-підприємцем – сума судового збору складає

1 відсоток ціни позову, але не менше 0.4 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб і не більше 5 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (у 2021 році ця сума складає від 908 грн до 11350 грн, залежно від ціни позову); за подання апеляційної скарги на рішення суду сума судового збору складає 150 відсотків, а за подання касаційної скарги – 200 відсотків ставки, що підлягала сплаті при поданні позовної заяви до суду першої інстанції.

Статтею 5 Закону № 3674-VI визначено категорії позивачів, які звільняються від сплати судового збору при подачі заяви або скарги до суду: про стягнення заробітної плати та поновлення на роботі; про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, а також смертю фізичної особи; про виплату компенсації, повернення майна громадянам, реабілітованим відповідно до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»; про захист прав та інтересів інших осіб. Крім того, від сплати судового збору звільнені особи з інвалідністю внаслідок Другої світової війни та сім'ї воїнів (партизанів), які загинули чи пропали безвісти, і прирівняні до них у встановленому порядку особи; особи з інвалідністю I та II груп; законні представники дітей з інвалідністю і недієздатних осіб з інвалідністю; позивачі – громадяни, віднесені до 1 та 2 категорій постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи; позивачі – у справах у порядку, визначеному статтею 12 Закону України «Про біженців

та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту»; фізичні особи (крім суб'єктів підприємницької діяльності) – кредитори, які звертаються з грошовими вимогами до боржника щодо виплати заборгованості із заробітної плати, зобов'язань внаслідок заподіяння шкоди життю та здоров'ю громадян, виплати авторської винагороди та аліментів, – після оголошення про відкриття провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність), а також після повідомлення про визнання боржника банкрутом.

Наведене свідчить, що Закон № 3674-VI запроваджує для фізичних і юридичних осіб достатньо високі ставки судового збору за звернення до національних судів із заявами або скаргами, однак встановлює й широке коло осіб, які потребують соціального захисту з боку держави, а тому звільняються від сплати судового збору.

Зазначене дає підстави для висновку, що Закон № 3674-VI створює ефективний фінансовий бар'єр для зловживання особами своїм правом звернення до суду шляхом подання завідомо безпідставних заяв і скарг, що було поширеним явищем до моменту його ухвалення та негативно впливало на діяльність загальних судів України через їх перевантаженість. Водночас, Закон № 3674-VI надає можливість безоплатного звернення до суду соціально незахищеним категоріям громадян, а також усім тим, хто звертається для вирішення особливо значущих для життя людини категорій справ.

Отже, з точки зору фінансового критерію в Україні забезпечено право особи на доступ до суду.

Територіальний критерій. Дотримання цього критерію передбачає територіальне наближення суду учасників економічних відносин, якими можуть бути як юридичні так і фізичні особи. Натепер в Україні функціонує 661 місцевий загальний суд, розташований в кожному районному центрі України [36]. За статтею 21 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» на місцеві загальні суди покладено обов'язок вирішення в першій інстанції усіх цивільних і кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення та окремих категорій адміністративних справ. Господарські справи розглядаються в першій інстанції місцевими окружними господарськими судами, які розташовані в кожному обласному центрі України.

Таке розташування місцевих загальних судів перевірено часом і є виправданим, оскільки забезпечує належний територіальний доступ до суду усім, навіть тим, хто проживає у віддалених населених пунктах України, оскільки максимальна відстань до судів не перевищує 50 км.

Втім, указами Президента України від 29.12.2017 за №№ 449/2017, 450/2017 та 451/2017 ліквідовано 142 районних суди, замість яких створено 75 окружних місцевих судів, решта районних судів реорганізовано і на їх базі створено 205 окружних місцевих судів. Отже, всього указами Президента

України від 29.12.2017 замість 661 районного суду створено 280 окружних місцевих судів, що є більше ніж удвічі меншим за попередню кількість місцевих судів.

Створена указами Президента України нова система місцевих загальних судів ще не введена в дію і залишається виключно «на папері», проте реальне запровадження цієї системи віддасть місцеві загальні суди від людини, що призведе до суттєвого погіршення в Україні доступу до суду за територіальним критерієм.

Організаційний (інстанційний) критерій – передбачає створення оптимальної системи судів загальної юрисдикції та утворення судів відповідно до закону.

Оптимальною для України є триланкова система судоустрою, яка запроваджена Законом України «Про судоустрій і статус судів» від 02.06.2016 № 1402-VIII, що діє з 30.06.2016. Попередня редакція цього Закону передбачала чотириланкову систему судоустрою, оскільки функцію касаційних судів виконували три вищі суди (адміністративний, господарський, касаційний суд з розгляду цивільних і кримінальних справ) і Верховний Суд України.

Законом № 1402-VIII вищі касаційні суди ліквідовано, проте створено новий Верховний Суд, який є найвищим судом у системі судоустрою України, що забезпечує сталість і єдність судової практики, та здійснює правосуддя як суд касаційної інстанції (ст. 36).

Згідно з частиною другою статті 37 Закону № 1402-VIII у складі Верховного Суду діють: Велика Палата, Касаційний адміністративний суд, Касаційний господарський суд, Касаційний кримінальний суд і Касаційний цивільний суд.

За приписом статті 45 Закону № 1402-VIII Велика Палата Верховного Суду здійснює перегляд судових рішень у касаційному порядку з метою забезпечення однакового застосування судами норм права (1); діє як суд апеляційної інстанції у справах, розглянутих Верховним Судом як судом першої інстанції (2); аналізує судову статистику, вивчає судову практику та здійснює її узагальнення (3); здійснює інші повноваження, які визначено законом (4).

Таким чином, Закон № 1402-VIII фактично наділяє Велику Палату Верховного Суду правом повторного перегляду справ у касаційному порядку, з метою забезпечення єдності практики касаційних судів, які структурно входять до складу Верховного Суду, що не в повній мірі узгоджується з нормами статті 129 Конституції України.

Крім того слід зазначити, що утворення Верховного Суду відбулося на підставі Прикінцевих та перехідних положень Закону № 1402-VIII, з одночасною ліквідацією Верховного Суду України, які визнано неконституційними рішенням Конституційного Суду України від 18.02.2020 № 2-р/2020 [37]. В пункті 7 мотивувальної частини цього рішення зазначено, що після внесення змін до Конституції України Законом

№ 1401 Верховний Суд України продовжує функціонувати під назвою «Верховний Суд».

Отже, починаючи з 18.02.2020 в Україні фактично діють два Верховні Суди, які є окремими юридичними особами і мають різні коди ЄДРПОУ: Верховний Суд України, який утворено діє від дня проголошення Незалежності України і після внесення змін до Конституції України Законом № 1401 повинен змінити назву на «Верховний Суд», а також Верховний Суд, який утворено на підставі Прикінцевих та перехідних положень Закону № 1402-VIII і фактично розпочав свою роботу з 15.12.2017.

Така ситуація створює підґрунтя для сумніву в легітимності діяльності Верховного Суду, утвореного Законом № 1402-VIII, а також ухвалених ним рішень, і потребує негайного законодавчого вирішення проблеми, задля уникнення колапсу судової системи України.

Виходячи з викладеного можна стверджувати, що починаючи з 15.12.2017 доступ в Україні до суду за організаційним (інстанційним) критерієм суттєво погіршено.

Інформаційний критерій. Верховною Радою України ухвалено Закон «Про безоплатну правову допомогу» від 02.06.2011 № 3460-VI (далі – Закон № 3460-VI), що діє з 09.07.2011, при цьому визначає зміст права на безоплатну правову допомогу, порядок реалізації цього права, підстави та

порядок надання безоплатної правової допомоги, державні гарантії щодо надання безоплатної правової допомоги.

За статтею 1 Закону № 3460-VI безоплатна правова допомога гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел. Правова допомога полягає в наданні правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення.

Правові послуги, що надаються в рамках безоплатної правової допомоги, включають надання інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань; складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру; здійснення представництва інтересів особи в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; забезпечення захисту особи від обвинувачення; надання особі допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації.

Правова допомога включає в себе надання безоплатної первинної та безоплатної вторинної правової допомоги (ст. 7).

Безоплатна первинна правова допомога передбачає такі види правових послуг як: надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань; складення заяв, скарг та інших документів правового характеру (крім документів процесуального характеру); надання консультацій,

роз'яснень та підготовка проектів договорів користування земельними ділянками для сільського населення – власників земельних ділянок; надання допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації. Право на отримання безоплатної первинної правової допомоги мають усі особи, які перебувають під юрисдикцією України.

Суб'єктами надання безоплатної первинної правової допомоги в Україні є органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи приватного права, спеціалізовані установи, центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Безоплатна вторинна правова допомога полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя. Безоплатна вторинна правова допомога включає такі види правових послуг як: захист; здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; складення документів процесуального характеру.

Право на безоплатну вторинну правову допомогу згідно із Законом № 3460-VI мають, зокрема особи, які перебувають під юрисдикцією України, якщо їхній середньомісячний дохід не перевищує двох розмірів прожиткового мінімуму, розрахованого та затвердженого відповідно до закону для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп

населення, а також особи з інвалідністю, які отримують пенсію або допомогу, що призначається замість пенсії, у розмірі, що не перевищує двох прожиткових мінімумів для непрацездатних осіб; внутрішньо переміщені особи; громадяни України – власники земельних ділянок, які проживають у сільській місцевості; особи, на яких поширюється дія Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту»; ветерани війни та особи, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», особи, які мають особливі заслуги та особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, особи, які належать до числа жертв нацистських переслідувань; особи, реабілітовані відповідно до законодавства України; громадяни держав, з якими Україна уклала відповідні міжнародні договори про правову допомогу, а також іноземці та особи без громадянства відповідно до міжнародних договорів, учасником яких є Україна, якщо такі договори зобов'язують держав-учасниць надавати певним категоріям осіб безоплатну правову допомогу.

Суб'єктами надання безоплатної вторинної правової допомоги в Україні є центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги, які утворюються Міністерством юстиції України, а також адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу.

Законом № 3460-VI комплексно вирішено проблему надання населенню безоплатної правової допомоги в тих випадках, коли, в силу об'єктивних і суб'єктивних обставин, людина позбавлена можливості самостійно оплатити послуги професійного адвоката або має потребу в отриманні правової інформації, або в роз'ясненнях правового характеру.

Зазначене дає підстави стверджувати, що за інформаційним критерієм оцінки в Україні право особи на доступ до суду забезпечено на належному рівні.

Процесуальний критерій. Натепер в Україні діють уніфіковані процесуальні кодекси в редакції Закону від 03.10.2017 № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» (далі – Закон № 2147-VIII).

Чинні процесуальні кодекси України запроваджують розгляд цивільних і господарських справ на засадах верховенства права; гласності і відкритості судового процесу та його повного фіксування технічними засобами; змагальності сторін; диспозитивності; пропорційності; обов'язковості судового рішення; забезпечення права на апеляційний перегляд справи та касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом; розумності строків розгляду справи; неприпустимості зловживання процесуальними правами.

Гласність судового процесу передбачає усний і відкритий розгляд усіх справ та гарантує право будь-якої особи бути присутньою в судовому засіданні з можливістю проводити у залі суду фотозйомку, відео- та аудіо запис з використанням портативних засобів без отримання окремого дозволу суду, за виключенням випадків, коли відкритий розгляд справи може мати наслідком розголошення таємної чи іншої інформації, що охороняється законом або розголошення таємниці усиновлення чи відомостей про інтимні чи інші особисті сторони життя учасників справи або відомостей, що принижують їхню честь і гідність. У таких випадках розгляд справи провадиться у закритому судовому засіданні, про що суд постановляє мотивовану ухвалу.

Під час розгляду справи суд здійснює аудіозапис судового процесу за допомогою технічних засобів, копія технічного запису судового процесу може бути надана учасникам справи за їх заявою.

Відкритість суду також полягає в обов'язку надавати інформацію про дату, час і місце розгляду справи будь-якій особі, яка звертається за її отриманням. Крім того, будь-яка особа, яка навіть не була учасником справи, має можливість ознайомитися з ухваленим судом судовим рішенням у порядку, встановленому Законом України «Про доступ до судових рішень» від 22.12.2005 № 3262-IV.

За Законом № 3262-IV усі судові рішення є відкритими та підлягають оприлюдненню в електронній формі в Єдиному реєстрі судових рішень не пізніше наступного дня після їх виготовлення і підписання. Якщо судовий розгляд відбувався у закритому судовому засіданні, судові рішення оприлюднюються за виключенням інформації, яка за рішенням суду щодо розгляду справи у закритому судовому засіданні підлягає захисту від розголошення.

У текстах судових рішень, що відкриті для загального доступу, не можуть бути розголошені відомості, що дають можливість ідентифікувати фізичну особу. Такі відомості замінюються літерними або цифровими позначеннями.

Верховенство права визначається в процесуальному законодавстві України лише в контексті розгляду справ відповідно до Конституції, законів України та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [38, ст. 10]. Втім, таке визначення верховенства права є неповним і не розкриває змісту цієї правової конструкції.

Найбільш розгорнуте і таке, що відповідає правовому змісту та призначенню, поняття «верховенство права» сформульовано в першому розділі цієї роботи і монографії «Господарське законодавство України: перспективи модернізації на засадах сталого розвитку», підготовленої

Інститутом економіко-правових досліджень НАН України, як сукупність таких елементів:

1) дотримання основоположних прав людини, закріплених у Конституції України та міжнародних актах, що є частиною національного законодавства України;

2) відповідності національних законодавчих актів принципу юридичної визначеності та основоположним правам, закріпленим у Конституції України та міжнародно-правових актах;

3) забезпечення кожному права на незалежний, неупереджений і справедливий суд,

4) реальне виконання ухвалених судових рішень [39, с. 250].

Пропорційність у судочинстві полягає в обов'язку суду під час розгляду справи та ухвалення рішення забезпечити розумний баланс між приватними інтересами окремої особи та публічними інтересами суспільства, а також враховувати особливості предмету спору, складність справи та її значення для сторін.

Дотримання принципу змагальності сторін гарантовано введенням до чинних процесуальних кодексів України норм, які надають учасникам справи рівні можливості щодо здійснення своїх процесуальних прав та обов'язків; нормативним закріпленням обов'язку сторін доводити в суді обставини, які мають значення для справи, і на які сторони посилаються як на

підставу своїх вимог або заперечень. Під час розгляду справи, суд повинен зберігати об'єктивність і неупередженість, при цьому керувати ходом судового процесу, сприяти врегулюванню спору шляхом досягнення угоди між сторонами, роз'яснювати сторонам їхні процесуальні права та обов'язки, а також наслідки вчинення або не вчинення процесуальних дій; сприяти учасникам справи в реалізації ним процесуальних прав і запобігати зловживанню учасниками судового процесу їхніми процесуальними правами [38, ст. ст. 12, 81].

Суттєвим кроком до покращення доступу до суду є законодавче запровадження в загальних судах України Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС), яка, після технічного введення в дію усіх її компонентів (технічних модулів), дозволить особам подавати до суду процесуальні заяви та скарги в електронній формі; забезпечить обмін документами в електронній формі між судами та між судом і учасником процесу та розгляд справ у режимі відеоконференції – навіть у випадках, коли учасники знаходяться поза приміщенням суду.

ЄСІТС передбачає подання доказів і формування судових справ в електронній формі, що значно зменшить судові витрати, пов'язані з розглядом справи, які несуть сторони і держава. Для осіб, які не мають навичок користування сучасними інформаційними технологіями, зберігається наразі існуючий спосіб комунікації із судом – подання заяв і скарг у

письмовій формі через канцелярію суду або поштою. Тому їхнє право доступу до суду із фактичним запровадженням ЄСІТС не обмежиться.

Процесуальне законодавство України покладає на суди обов'язок належного обґрунтування та мотивування ухвалених ними рішень, із зазначенням стислого викладу позиції позивача та заперечень відповідача; поданих у процесі судового розгляду заяв і клопотань; усіх фактичних обставин, встановлених судом, та змісту спірних правовідносин, з посиланням на докази, на підставі яких встановлені відповідні обставини; доказів, відхиленних судом, з наведенням мотивів їх відхилення; мотивованої оцінки кожного аргументу, наведеного учасниками справи, щодо наявності чи відсутності підстав для задоволення позову, крім випадку, якщо аргумент очевидно не відноситься до предмета спору, є явно необґрунтованим або неприйнятним з огляду на законодавство чи усталену судову практику; норми права, які застосував суд, та мотиви їх застосування; норми права, на які посилалися сторони, які суд не застосував, та мотиви їх незастосування; висновку суду про задоволення позову чи про відмову в позові повністю або частково щодо кожної з заявлених вимог; строку і порядку набрання рішенням суду законної сили та його оскарження [38, ст. 265].

З метою покращення стану виконання судових рішень Верховною Радою України ухвалено нову редакцію Закону «Про виконавче провадження» від 02.06.2016 № 1404-VIII (далі

– Закон № 1404-VIII), який визначає виконавче провадження як завершальну стадію судового провадження і примусове виконання судових рішень.

Законом № 1404-VIII запроваджено інститут приватних виконавців, які показали значно більшу ефективність роботи, порівняно з державними виконавцями; надано виконавцям право:

за наявності вмотивованого рішення суду – примусового проникнення до житла чи іншого володіння фізичної та безперешкодного входження на земельні ділянки, до житлових та інших приміщень боржника – фізичної особи, особи, в якій перебуває майно боржника чи майно та кошти, належні боржникові від інших осіб, проводити в них огляд, у разі потреби примусово відкривати їх в установленому порядку із залученням працівників поліції, опечатувати такі приміщення, арештовувати, опечатувати та вилучати належне боржникові майно, яке там перебуває та на яке згідно із законом можливо звернути стягнення;

накладати арешт на майно боржника, опечатувати, вилучати, передавати таке майно на зберігання та реалізовувати його в установленому законодавством порядку;

накладати арешт на кошти та інші цінності боржника, зокрема на кошти, які перебувають у касах, на рахунках у банках, інших фінансових установах та органах, що здійснюють казначейське обслуговування бюджетних коштів, на рахунки в

цінних паперах, а також опечатувати каси, приміщення і місця зберігання грошей;

здійснювати реєстрацію обтяжень майна в процесі та у зв'язку з виконавчим провадженням;

накладати стягнення у вигляді штрафу на фізичних, юридичних та посадових осіб;

у разі ухилення боржника від виконання зобов'язань, покладених на нього рішенням, звертатися до суду за встановленням тимчасового обмеження у праві виїзду боржника – фізичної особи чи керівника боржника – юридичної особи за межі України до виконання зобов'язань за рішенням або погашення заборгованості за рішеннями про стягнення періодичних платежів;

отримувати від банківських та інших фінансових установ інформацію про наявність рахунків та/або стан рахунків боржника, рух коштів та операції за рахунками боржника, а також інформацію про договори боржника про зберігання цінностей або надання боржнику в майновий найм (оренду) індивідуального банківського сейфа, що охороняється банком.

Отже, за процесуальним критерієм оцінки чинне законодавство України в повній мірі враховує міжнародні засади доступу особи до суду та забезпечує незалежний і безсторонній розгляд судами справ на засадах верховенства права, змагальності судового процесу, а також реальне виконання судових рішень упродовж розумного строку.

Критерій якості законодавства. На жаль, сучасне матеріальне законодавство України характеризується нестабільністю та суперечністю норм, що ускладнює його застосування. Насамперед, це обумовлено тим, що значна кількість законодавчих актів приймається з метою лобіювання інтересів окремих промислово-фінансових груп, які мають монопольне становище на ринках і серйозний вплив на депутатський корпус Верховної Ради України. Акти законодавства ухвалюються без попереднього проведення наукової експертизи, дослідження їх регуляторного впливу на господарську діяльність та без відповідного фінансового забезпечення, внаслідок чого більшість з них, зокрема з питань соціального захисту населення, залишаються виключно декларацією про наміри та не виконуються.

В якості прикладу можна навести прийнятий в «турборежимі» і з грубим порушенням процедури Закон України від 16.10.2019 № 193-IX, яким внесено зміни до закону України «Про судоустрій і статус суддів», «Про Вищу раду правосуддя» у частині порядку формування складу Верховного Суду та Вищої ради правосуддя, щодо діяльності органів суддівського самоврядування та Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, щодо порядку притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, окремі положення якого визнані такими, що не відповідають Конституції рішенням Конституційного Суду України від 11.03.2020 № 4-р/2020 [40].

Наразі окремі представники законодавчої гілки влади намагаються реалізувати хибну ідею ліквідації ГК України, при цьому без застосування передбаченої законодавством регуляторної процедури, а також без відповідного наукового обґрунтування та детального прорахунку наслідків цієї дії для економіки України.

Так, 28 січня 2021 року Першим заступником Голови Верховної Ради України Русланом Стефанчуком у приміщенні Верховної Ради України презентовано Концепцію рекодифікації (оновлення) Цивільного кодексу України впровадження якої, на думку її розробників, повинно забезпечити формування реальної й ефективної ринкової економіки як невід'ємної складової громадянського суспільства та євроінтеграційної спрямованості всіх компонентів суспільства (далі – Концепція).

У Концепції зазначено, що вона підготовлена членами Робочої групи, утвореної постановою Кабінету Міністрів України «Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України» від 17 липня 2019 р. № 650, і має гриф «наукове видання».

Ознайомлення зі змістом Концепції дозволяє зробити висновок, що практичне запровадження окремих її положень матиме руйнівні наслідки для окремих секторів економіки і, що її розробники вдалися до маніпуляцій, з метою підвищення значимості Концепції в очах професійної спільноти.

Так, відповідно до пункту 8 статті 1 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» *науковим виданням* є наукова праця (монографія, збірник наукових праць, збірник документів і матеріалів, тези та матеріали наукових конференцій, автореферат дисертації, препринт, словник, енциклопедія тощо) наукового характеру, що пройшла процедуру наукового рецензування та затвердження до друку вченою радою наукової установи або вищого навчального закладу, редакційно-видавниче опрацювання, виготовлена шляхом друкування, тиснення або в інший спосіб, містить інформацію про результати наукової діяльності, теоретичних чи експериментальних досліджень.

Презентована суспільству Концепція не проходила процедуру наукового рецензування та затвердження до друку вченою радою наукової установи або вищого навчального закладу, при цьому не містить інформацію про результати наукової діяльності.

Таким чином, в розумінні Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» Концепція не є науковим виданням, яке відображає результати наукових досліджень.

Інформація на початку тексту Концепції про її підготовку Робочою групою, утвореною постановою Кабінету Міністрів України від 17 липня 2019 р. № 650 (далі – Постанова № 650) не відповідає дійсності, оскільки згідно з Постановою № 650 до складу Робочої групи з рекодифікації цивільного

законодавства Кабінетом Міністрів України на постійні основі включені Міністр юстиції (голова робочої групи) та Державний секретар Міністерства юстиції України; решта осіб – беруть участь у діяльності Робочої групи виключно за їхньою згодою.

Втім, як впливає з офіційних відповідей, отриманих на публічні запити до Міністерства юстиції України, Кабінету Міністрів України та Верховної Ради України:

Міністерство юстиції України – не володіє інформацією про кількість і дати засідань Робочої групи з рекодифікації цивільного законодавства, утвореної Постановою № 650, вказане міністерство не оплачувало типографський друк Концепції та не надсилало будь-які результати діяльності Робочої групи до Кабінету Міністрів України, як того вимагає Постанова № 650;

Кабінет Міністрів України – не отримував від Міністерства юстиції України текст Концепції або інші напрацювання Робочої групи, утвореної Постановою № 650, та не надсилав їх до Верховної Ради України;

Верховна Рада України – не отримувала текст Концепції ані від Кабінету Міністрів України, ані від Міністерства юстиції України.

Зазначене свідчить про те, що Концепція фактично розроблена не Робочою групою, утвореною Постановою № 650, а приватними особами, не наділені відповідними повноваженнями Кабінетом Міністрів України.

Доволі дивною є позиція самих розробників Концепції, які вважають, що рекодифікація (оновлення) Цивільного кодексу України можлива виключно за умови попереднього скасування ГК України і вказують на те, що останній не відповідає параметрам актів, які регулюють підприємницькі відносини, а також на наявність в ГК України системних вад, які істотно перешкоджають економічному розвитку України та її реформуванню відповідно до положень Угоди про асоціацію.

Вказане твердження є голослівним і спростовується результатами теоретичних досліджень представників науки господарського права, що пройшли процедуру апробації та підтвердили свою наукову спроможність та практичну ефективність, водночас свідчить про недостатнє розуміння розробниками Концепції механізму функціонування реального сектору економіки.

Варто навести декілька прикладів негативних наслідків скасування ГК України не лише для економіки, а й для більшості населення України.

Як відомо, ГК України регулює діяльність комунальних підприємств, які виконують важливу соціально-економічну функцію та здійснюють господарську діяльність, насамперед, у тих секторах економіки, які не забезпечують можливість отримання достатніх прибутків, а тому не викликають зацікавлення у звичайних комерційних структур (надання

житлово-комунальних послуг, шкільне харчування, діяльність лікарень тощо).

У разі скасування ГК України всі комунальні підприємства будуть змушені змінити організаційно-правову форму господарювання, оскільки ЦК України розглядає підприємство виключно як єдиний майновий комплекс, що використовується для здійснення підприємницької діяльності, проте не як суб'єкта правовідносин (стаття 191 ЦК). Внаслідок цього, утворені замість комунальних підприємств господарські товариства втратять право на знижку з оплати податку на прибуток, яка надається органами місцевого самоврядування, а також право користування земельними ділянками, що перебувають у комунальній власності, при цьому будуть зобов'язані переоформити свої земельні відносини на орендні (статті 92, 93 Земельного кодексу України).

Від цього розмір плати за землю та податку на майно підвищиться в рази, що обов'язково потягне за собою пропорційне збільшення комунальних платежів, які вже зараз створюють непомірний тягар для більшості домогосподарств України, оскільки усі поточні витрати підприємств, які виробляють і надають комунальні послуги, включаються до структури тарифу і збільшують його вартість.

Якщо розглядати діяльність комунальних підприємств, що здійснюють утримання та обслуговування багатоквартирного житлового фонду, то в разі перетворення в

господарські товариства вони будуть зобов'язані переоформити землю, на якій розташовані усі багатоквартирні будинки та прибудинкові території з права користування на право оренди і сплачувати значну орендну плату, що потягне за собою суттєве збільшення вартості комунальних послуг для населення України (квартирної плати, плати за утримання будинку та прибудинкової території тощо).

Слід також зазначити, що ліквідація комунальних підприємств як організаційної форми господарської діяльності є втручанням держави у діяльність органів місцевого самоврядування, тому що за статтею 26 Закону України «Про місцеве самоврядування» створення таких підприємств належить до виключної компетенції цих органів.

Безумовно, в сучасних умовах розвитку суспільства як Цивільний так і Господарський кодекси потребують удосконалення, проте така робота повинна бути проведена із залученням науковців, які представляють різні наукові школи і галузі права, з обов'язковим урахуванням досвіду практичних працівників і реального стану окремих секторів економіки України та матеріального забезпечення її населення, понад 60% якого наразі перебуває за межею бідності.

Слід зазначити, що якість національного законодавства України неодноразово була предметом розгляду Європейського суду з прав людини, який вказував на його недосконалість і неможливість належного виконання.

Тому слід констатувати, що доступ до суду за критерієм якості національного законодавства не в повній мірі відповідає міжнародним стандартам.

Усунення цього недоліку можливо шляхом чіткого дотримання встановлених законодавством процедур ухвалення законодавчих актів, що мають регуляторний характер, а також залучення для проведення наукової експертизи проєктів законодавства наукових установ Національної академії наук України.

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що чинне законодавство України не в повній мірі забезпечує учасникам економічних відносин право доступу до суду за територіальним та організаційним (інстанційним) критеріями, а також за критерієм якості законодавства [41, с. 88].

Зазначене потребує невідкладного перегляду на законодавчому рівні системи місцевих загальних судів або створення замість ліквідованих Президентом України районних, районних у містах і міських судів, альтернативних судових інституцій для вирішення малозначних економічних спорів, зокрема, третейських або мирових судів, які діятимуть в об'єднаних територіальних громадах. Крім того, підлягають уточненню на законодавчому рівні повноваження Великої Палати Верховного Суду та негайне вирішення питання фактичного існування в Україні двох найвищих судових інституцій. З метою покращення якості національного

законодавства пропонується залучення до процесу підготовки проєктів законодавства наукових установ Національної академії наук України.

РОЗДІЛ 3.
НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ
ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ З ПИТАНЬ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО СУДУ

3.1. Удосконалення процедури господарського судочинства

Законодавчі зміни, ухвалені Верховною Радою України восьмого скликання в рамках проведеної судово-правової реформи 2016–2017 рр., в цілому забезпечили імплементацію до національного законодавства сучасних міжнародно-правових стандартів судового захисту прав учасників господарських відносин, що є надійною гарантією сталого розвитку держави на подальші роки [30, с. 217-269].

Втім, дослідження положень чинного ГПК України, який визначає юрисдикцію господарських судів і встановлює порядок здійснення господарського судочинства, свідчить про наявність в цьому Кодексі окремих норм, які знижують ефективність судового захисту прав учасників господарських правовідносин, що обумовлює потребу його удосконалення.

Так, за приписом статті 16 ГПК України учасники справи мають право користуватися правничою допомогою, яка надається виключно адвокатом (професійна правнича допомога), крім випадків, встановлених законом.

Статтею 58 ГПК України встановлено, що при розгляді малозначних справ представником у суді може бути особа, яка не має статусу адвоката.

Відповідно до частини п'ятої статті 12 ГПК України малозначними є справи у яких ціна позову не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (1) та справи незначної складності, крім справ, які підлягають розгляду лише за правилами загального позовного провадження, та справ, ціна позову в яких перевищує п'ятсот розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (2).

Таким чином, у господарському суді представником учасника справи, що не є малозначною, може бути лише адвокат.

Необхідно відмітити, що більшість суб'єктів господарювання мають у своїй структурі юридичні служби або штатних юрисконсультів, які спеціалізуються на практичному застосуванні господарського законодавства. Запровадження представництва в судах суб'єктів господарювання по немалозначним справам виключно адвокатами, переважна більшість яких займається загальною юридичною практикою і не обізнані із специфікою застосування господарського законодавства, що регулює окремі сфери господарювання, є помилковим, оскільки на практиці призводить до погіршення якості захисту прав таких суб'єктів.

Вказану проблему не вирішено нещодавнім внесенням змін до частини третьої статті 56 ГПК України [42] та запровадженням інституту самопредставництва, яким передбачено, що юридична особа, незалежно від порядку її створення, бере участь у справі через свого представника або через керівника, члена виконавчого органу, іншу особу, уповноважену діяти від її імені відповідно до закону, статуту, положення, трудового договору (контракту), оскільки чинний ГПК України не визначив, які саме документи підтверджують право фізичної особи здійснювати самопредставництво юридичної особи.

Зазначене призводить до формування судами різної практики з питань самопредставництва. Зокрема, в одних випадках суди допускають особу до участі в справі на умовах самопредставництва юридичної особи на підставі положення про структурний підрозділ юридичної особи і посадової інструкції працівника, за умови відображення у цих документах права особи здійснювати самопредставництво юридичної особи; в інших випадках суди вимагають, щоб інформація про наявність у конкретної особи права на самопредставництво юридичної особи в суді була відображена в Єдиному державному реєстрі, що впливає й з положень пункту 13 частини першої статті 9 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців і громадських формувань [43].

За таких обставин, уявляється доцільним внести до статті 56 ГПК України зміни, що надають право штатним юрисконсультам суб'єктів господарювання, які не мають статусу адвоката, представляти інтереси цих суб'єктів у господарських судах на підставі довіреності, незалежно від категорії справи [44, с. 100; Додаток].

Новелою ГПК України є введення до кола інших учасників справи експерта з питань права, яким може бути особа, яка має науковий ступінь та є визнаним фахівцем у галузі права (ст. 70).

За змістом статті 108 ГПК України експерт у галузі права має право надавати суду висновок щодо застосування аналогії закону, аналогії права (1); змісту норм іноземного права згідно з їх офіційним або загальноприйнятим тлумаченням, практикою застосування, доктриною у відповідній іноземній державі (2).

Отже, за чинним ГПК України експерт з питань права не може надавати суду висновок щодо змісту та тлумачення норм національного законодавства, що значно обмежує можливість використання в господарському суді наукового потенціалу вітчизняних наукових шкіл господарського права та окремих науковців, які мають в Україні визнаний авторитет.

Тому пункт 2 частини статті 108 ГПК України, після словосполучення «змісту норм іноземного», – необхідно доповнити словосполученням «та національного», що надасть

господарським судам України можливість використання висновків експертів з питань змісту та тлумачення не лише норм міжнародного права, але й норм національного права, що сприятиме покращенню якості господарського судочинства [44, с. 101; Додаток].

ГПК України запроваджено інститут наказного провадження, який передбачає видачу судового наказу за вимогами про стягнення грошової заборгованості за договором, укладеним у письмовій формі, якщо сума вимоги не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (ст. 148). Особливістю наказного провадження є швидкість вирішення справи, оскільки суд розглядає заяву стягувача про видачу судового наказу протягом п'яти днів з дня її надходження, без повідомлення заявника і боржника та проведення судового засідання.

Інститут наказного провадження забезпечує суттєве скорочення строків розгляду малозначних справ про стягнення заборгованості за договором, укладеним у письмовій формі, тобто справ, в яких вимоги стягувача підтверджуються беззаперечними доказами.

Втім, за частиною третьою статті 158 ГПК України, у разі подання боржником заяви про скасування судового наказу суддя не пізніше двох днів після її подання постановляє ухвалу про скасування судового наказу, в якій роз'яснює заявнику

(стягувачу) його право звернутися до суду із тими самими вимогами в порядку спрощеного позовного провадження.

Підставою для повернення заяви боржника про скасування судового наказу є лише подання суду неналежно оформленої заяви, яка за формою та змістом не відповідає вимогам частини третьої статті 157 ГПК України.

Таким чином, статтями 157, 158 ГПК України закріплено правило безумовного скасування судом раніше виданого судового наказу, в разі подання боржником заяви у встановлений цим Кодексом строк і встановленої форми, що фактично зводить нанівець переваги наказного провадження, при цьому надає несумлінному боржнику можливість зловживати своїми процесуальними правами та вимагати скасування судового наказу – навіть у тих випадках, якщо такий наказ повністю відповідає вимогам справедливості та законності, при цьому підтверджений належними та допустимими доказами, які не спростовано боржником.

Вищенаведене свідчить про потребу зміни чинної редакції частини третьої статті 158 ГПК України та встановлення можливості скасування судового наказу лише за умови доведення боржником його неправильності або незаконності [Додаток].

Частиною третьою статті 195 ГПК України передбачено, що суд не в праві зупиняти провадження в справі на стадії її розгляду по суті з підстав, передбачених пунктом 5 частини

першої статті 227 (об'єктивна неможливість розгляду справи до вирішення іншої справи, що розглядається в порядку конституційного провадження, адміністративного, цивільного, господарського чи кримінального судочинства) і пунктом 2 частини першої статті 228 цього Кодексу (призначення судом експертизи); такі дії суд може вчинити лише під час проведення підготовчого засідання.

Вказане положення не сприяє покращенню якості правосуддя, оскільки потреба проведення по справі судової експертизи може виникнути й на стадії розгляду справи по суті, коли підготовче провадження вже закрито, що на практиці є доволі поширеним явищем.

Крім того, норма частини третьої статті 195 ГПК України фактично зобов'язує суд розглядати господарську справу по суті в тих випадках, коли такий розгляд є тимчасово неможливим з об'єктивних причин, які безпосередньо впливають на правильне розв'язання судом господарського спору.

Тому уявляється правильним виключення положень частини третьої статті 195 ГПК України [Додаток].

Згідно з пунктом 5 частини першої статті 226 ГПК України господарський суд залишає позов без розгляду за заявою позивача, яку подано лише до початку розгляду справи по суті. Отже, у випадку, якщо суд вже розпочав розгляд справи по суті, позивач позбавлений права подати таку заяву.

Наведена норма суперечить принципу диспозитивності господарського судочинства, який закріплює право позивача на власний розсуд розпоряджатися своїми правами щодо предмета спору, без обмеження цього права певними стадіями судового процесу (ст. 14).

За таких обставин, з пункту 5 частини першої статті 226 ГПК України словосполучення «до початку розгляду справи по суті» слід виключити [Додаток].

В сучасних умовах розвитку інформаційних технологій, а також швидкоплинності національного законодавства збереження положення частини першої статті 220 ГПК України (таємниця нарадчої кімнати), якою передбачено, що під час ухвалення рішення ніхто не має права перебувати в нарадчій кімнаті, крім складу суду, який розглядає справу, є не тільки недоречним, але й таким, що шкодить правосуддю [44, с. 102].

Зокрема, аналіз частини першої статті 220 ГПК України дає підстави вважати, що після виходу до нарадчої кімнати суддя не в праві фізично покидати її до ухвалення судового рішення. Варто зазначити, що враховуючи складність господарських відносин і законодавства, що їх регулює, дотримання вказаних приписів є практично неможливим з огляду на те, що окремі судові рішення ухвалюються судом упродовж тривалого часу, який може рахуватися днями та навіть тижнями. У цей час суддя, який перебуває у нарадчій

кімнаті, вивчає законодавство та судову практику; він може радитися з колегами про практику розв'язання аналогічних спорів; вживає їжу та ходить додому на відпочинок, що формально утворює склад порушення судом таємниці нарадчої кімнати в розумінні наведеної вище статті.

Проте фізичне залишення суддею свого робочого кабінету, який використовується як нарадча кімната під час роботи над судовим рішенням по справі, не свідчить про порушення таємниці нарадчої кімнати під час ухвалення судового рішення, за умови, що суддя не повідомляв іншим особам про те, яке він збирається ухвалити рішення, а також про мотиви його ухвалення до моменту офіційного проголошення судового рішення.

Втім, існування частини першої статті 220 ГПК України в нині чинній редакції формально надає будь-якому учаснику справи вимагати скасування рішення суду, яке ухвалювалося протягом часу, який перевищує один робочий день, з підстав порушення суддею таємниці нарадчої кімнати, оскільки є очевидним той факт, що весь цей час суддя фізично не міг перебувати в нарадчій кімнаті через необхідність задоволення своїх фізіологічних потреб, а також потреби відпочинку тощо.

Виходячи з цього, норма частини першої статті 220 ГПК України підлягає виключенню [Додаток].

Встановлений ГПК України порядок перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами

створює для суду, який переглядає таке рішення, суттєві проблеми під час розгляду відповідної заяви учасника справи, що негативно відображається на якості ухваленого судового рішення.

Зокрема, частиною третьою статті 325 ГПК України визначено, що за результатами перегляду судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами суд може:

1) відмовити в задоволенні заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами та залишити відповідне судове рішення в силі;

2) задовольнити заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами, скасувати відповідне судове рішення та ухвалити нове рішення чи змінити рішення;

3) скасувати судове рішення і закрити провадження у справі або залишити позов без розгляду.

Насамперед необхідно зазначити, що основним завданням суду під час розгляду по суті заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами є встановлення наявності таких обставин на час розгляду справи та ухвалення судового рішення. Однак існуюча в пункті 2 частини третьої статті 325 ГПК України норма покладає на суд обов'язок, встановивши наявність нововиявлених або виключних обставин, що впливають на ухвалене рішення, не лише скасувати таке рішення, але й одразу постановити нове

рішення. Тобто, в тому разі, якщо під час розгляду заяви про перегляд рішення за новоявленими або виключними обставинами суд дійде висновку про існування таких обставин, – суд повинен у межах цього провадження провести повторний розгляд справи по суті і, як наслідок цього, – фактично розкрити учасникам справи свій намір задовольнити заяву про перегляд рішення за нововиявленими або виключними обставинами ще в процесі її розгляду, що надає учаснику справи обґрунтовану підставу заявити судді відвід, через виявлену упередженість під час розгляду заяви.

Враховуючи викладене, процедура перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами підлягає наступній зміні: в разі, якщо суд дійде висновку про існування на час розгляду справи нововиявлених або виключних обставин, які впливають на ухвалене рішення, – суд повинен постановити ухвалу про задоволення заяви, скасувати рішення та призначити повторний розгляд справи в загальному порядку [Додаток].

Згідно з частиною другою статті 343 ГПК України у разі встановлення обґрунтованості скарги суд визнає оскаржувані рішення, дії чи бездіяльність неправомірними і зобов'язує державного виконавця або іншу посадову особу органу державної виконавчої служби, приватного виконавця усунути порушення (поновити порушене право заявника).

Таким чином, положення цієї статті наділяють господарський суд виключно правом ухвалення судового рішення, що має зобов'язальний характер і покладає на державного виконавця або іншу посадову особу органу державної виконавчої служби, приватного виконавця обов'язок усунути встановлене судом порушення та поновити порушене право заявника, при цьому не дозволяє суду самостійно скасовувати рішення перелічених осіб, у разі їх незаконності, що знижує ефективність судового контролю за виконанням судових рішень.

З наведених вище підстав частину другу статті 343 ГПК України доцільно викласти в такій редакції: «у разі встановлення обґрунтованості скарги суд визнає оскаржувані рішення, дії чи бездіяльність неправомірними і скасовує оскаржуване рішення та/або зобов'язує державного виконавця або іншу посадову особу органу державної виконавчої служби, приватного виконавця усунути порушення (поновити порушене право заявника)».

Досить серйозною наразі є проблема неузгодженості деяких положень ГПК України з іншими законодавчими актами України, які визначають порядок провадження в окремих категоріях господарських справ.

Так, відповідно до частини першої статті 3 ГПК України судочинство в господарських судах здійснюється відповідно до Конституції України, цього Кодексу, Закону України «Про

міжнародне приватне право», *Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»*, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Слід зазначити, що з 21.10.2019 в Україні введено в дію Кодекс України з процедур банкрутства, який ухвалено Законом від 18.10.2018 № 2597-VIII (далі – КУЗПБ). Цим Кодексом Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» визнано таким, що втратив чинність з моменту введення в дію КУЗПБ.

Зокрема, частиною четвертою статті 247 ГПК України встановлено, що справи про банкрутство розглядаються господарськими судами виключно в порядку загального позовного провадження, який передбачає обов'язкове проведення господарським судом підготовчого засідання, а вже після цього – здійснення розгляду справи по суті, що є основним етапом вирішення справи. Втім, КУЗПБ встановлює автономну процедуру розгляду цієї категорії справ, яка не узгоджується з процедурою загального позовного провадження, передбаченою ГПК України. У зв'язку з цим, судді господарських судів, які спеціалізуються на розгляді справ про банкрутство, застосовують у своїй діяльності спеціальну процедуру, встановлену КУЗПБ, чим формально порушують приписи ГПК України.

Зазначене свідчить про нагальну потребу взаємного узгодження вказаних нормативних актів шляхом викладення частини першої статті 3 ГПК України в такій редакції: «Судочинство в господарських судах здійснюється відповідно до Конституції України, цього Кодексу, Закону України «Про міжнародне приватне право», *Кодексу України з процедур банкрутства*, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [Додаток].

Проведене дослідження положень чинної редакції ГПК України дозволило виявити окремі недоліки в законодавчому забезпеченні господарського судочинства та сформулювати пропозиції, спрямовані на їх усунення, що сприятиме покращенню ефективності захисту порушених прав суб'єктів господарських відносин та перешкоджатиме зловживанню процесуальними правами несумлінними учасниками процесу.

До таких пропозицій належать:

- необхідність удосконалення процедури представництва в суді по незначних справах шляхом надання штатним юрисконсультам, які не мають статусу адвоката, право представляти інтереси суб'єкта господарювання в суді на підставі довіреності;

- доцільність розширення повноважень експертів з питань права, надання їм повноважень складати висновки з питань змісту та тлумачення норм національного права;

- запровадження можливості скасування судового наказу за заявою боржника виключно в разі доведення його неправильності або незаконності;

- надання господарському суду права залишати позовну заяву без розгляду за відповідною заявою позивача на будь-якій стадії судового розгляду, а також права зупиняти провадження в справі до набрання чинності судового рішення в іншій справі, що розглядається в порядку господарського, цивільного чи адміністративного судочинства, якщо це впливає на розгляд справи;

- доцільність скасування інституту нарадчої кімнати;

- необхідність зміни процедури перегляду справи за нововиявленими або за виключними обставинами шляхом відокремлення процедури розгляду заяви про перегляд справи за нововиявленими або за виключними обставинами від процедури повторного розгляду справи, в разі скасування судового рішення за нововиявленими або за виключними обставинами;

- наділення господарського суду повноваженнями скасовувати незаконні рішення державних і приватних виконавців як наслідок розгляду скарг сторін виконавчого провадження на їхні рішення та дій;

- необхідність узгодження окремих норм ГПК України з Кодексом України з процедур банкрутства.

3.2. Розв'язання проблемних питань притягнення до відповідальності за прояв неповаги до господарського суду

Чинний ГПК України має окрему главу, присвячену заходам процесуального примусу. Відповідно до статей 131, 132 ГПК України заходами процесуального примусу є процесуальні дії, що вчиняються судом у визначених цим Кодексом випадках, з метою спонукання відповідних осіб до виконання встановлених в суді правил, добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами та *запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства*; заходи процесуального примусу застосовуються судом шляхом постановлення ухвали.

До заходів процесуального примусу, зокрема належать попередження, видалення із залу судового засідання, штраф.

Згідно зі статтею 133 ГПК України до учасників судового процесу та інших осіб, присутніх в судовому засіданні, *за порушення порядку під час судового засідання або невиконання ними розпоряджень головуючого судді* застосовується попередження, а в разі повторного вчинення зазначених дій – видалення із зали судового засідання.

За приписом статті 135 ГПК України штраф стягується в дохід державного бюджету з відповідної особи у випадках: невиконання процесуальних обов'язків, зокрема ухилення від виконання дій, покладених судом на учасника судового

процесу; зловживання процесуальними правами, вчинення дій або допущення бездіяльності з метою перешкоджання судочинству; неповідомлення про неможливість подати докази, витребувані судом, або неподання таких доказів без поважних причин; невиконання ухвали про забезпечення, ненадання копій процесуальних заяв іншим учасникам справи.

Таким чином, за приписами ГПК України *за порушення порядку під час судового засідання або невиконання ними розпоряджень головуючого судді* до порушника можуть бути застосовані в якості заходів процесуального примусу попередження, видалення із залу судового засідання або штраф.

Водночас, у разі вчинення учасниками справи та/або іншими особи *злісної непокори законному розпорядженню головуючого чи порушення ними порядку під час судового засідання, або вчинення будь-ким дій, що свідчать про явну зневагу до суду* настає відповідальність, передбачена статтею 185³ Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), при цьому справа про притягнення особи до адміністративної відповідальності розглядається тим самим господарським судом, що вирішує господарську справу і під час вирішення якої вчинене адміністративне правопорушення, проте в порядку, передбаченому КУпАП [45, ст. 221¹].

Таким чином, порушення учасником справи або іншою присутньою особою порядку під час судового засідання може тягнути за собою відповідальність як за нормами ГПК України

так і за нормами КУпАП, що на практиці створює утруднення з визначенням процедури застосування до порушника заходів юридичного впливу (за правилами господарського судочинства, чи за правилами КУпАП?).

Крім того, наділення законом господарського суду правом розглядати справу про адміністративне правопорушення, пов'язане з вчиненням особою неповаги до того ж самого складу господарського суду, в окремих випадках може викликати сумніви в неупередженості судді, що розглядає таку справу, та надавати підстави стверджувати про порушенні господарським судом гарантій статті 6 Конвенції про захист право людини і основоположних свобод [5].

За таких обставин, існує потреба чіткого розмежування юридичних складів правопорушень, пов'язаних із порушенням порядку під час судового засідання в господарській справі, та/або невиконанням учасниками справи або особами, які присутні в залі судового засідання, розпоряджень головуючого судді, а також визначення процедури застосування до порушника заходів юридичного впливу.

Варто зазначити, що теоретико-прикладні аспекти господарського процесуального права досліджено в працях Мамутова В. К., Устименка В. А., Беяневич О. А., Демченка С.Ф., Притики Д. М., Уркевича В. Ю. та ін. Втім, питання застосування відповідальності в разі невиконання особами розпорядження головуючого чи порушення ними порядку під

час розгляду господарської справи, дотепер залишаються поза увагою представників школи господарського права, що свідчить про їх актуальність

Як зазначено на початку цього підрозділу, за статтею 133 ГПК України підставою для застосування до учасників справи та інших осіб, присутніх в судовому засіданні, заходу процесуального примусу у вигляді попередження – є невиконання ними розпоряджень головуючого судді. Якщо ж особа, якій вже оголошено попередження, повторно вчиняє такі саме дії – господарський суд має право видалити її із залу судового засідання.

Частиною другою статті 131 ГПК України встановлено, що оголошення попередження або видалення особи із залу судового засідання здійснюється ухвалою суду, при цьому не конкретизовано форму ухвали – усна, що постановляється без видалення суду до нарадчої кімнати, або письмова, що передбачає обов'язкове видалення суду до нарадчої кімнати.

Враховуючи ту обставину, що статтею 255 ГПК України не передбачена можливість окремого оскарження такої ухвали в апеляційному порядку, і що ухвали про оголошення попередження та про видалення особи із залу судового засідання оголошується судом негайно після вчинення особою правопорушення, при цьому не мають статусу виконавчого документа, що підлягає виконанню органом державної виконавчої служби чи приватним виконавцем, – такі ухвали

доцільно постановляти усно, без видалення суду до нарадчої кімнати, шляхом оголошення вступної та резолютивної частини, із занесенням ухвали до протоколу судового засідання. Зазначене призводить до економії судом процесуального часу та зменшенню строків розгляду справи.

Постановлення господарським судом ухвали про оголошення попередження не несе негативних наслідків для учасника справи або особи, присутньої в залі судового засідання; така ухвала лише спонукає особу до приведення своєї поведінки до загальноприйнятих в суді правил, а також до сумлінного використання учасником справи своїх процесуальних прав.

Негативним наслідком видалення учасника справи із залу судового засідання є тимчасове обмеження такої особи в здійсненні процесуальних прав, зокрема, давати в суді пояснення, заявляти клопотання, висловлювати міркування щодо доводів інших учасників процесу тощо.

Негативним наслідком видалення із залу суду особи, яка не є учасником справи, – є позбавлення такої особи можливості вільно спостерігати за ходом судового розгляду господарської справи, який здійснюється на засадах гласності та відкритості господарського судочинства.

Аналіз статті 185³ КУпАП, у взаємозв'язку із статтею 133 ГПК України, дає підстави для висновку, що притягнення учасників справи та інших осіб, що перебувають у залі судового

засідання, до адміністративної відповідальності можливо лише в разі вчинення ними *злісної непокори* законному розпорядженню головуючого або *зухвало* порушення порядку під час судового засідання, що свідчить про *явну зневагу до суду* та встановлених в суді правил поведінки.

Негативним наслідком вчинення адміністративного правопорушення, передбаченого частиною першою статтею 185³ КУпАП, – є накладення штрафу в розмірі від п'ятдесяти до ста п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (850–2550 грн).

Тобто, за ознаками суспільної небезпеки такі дії фактично носять характер кримінального проступку.

Статтею 221¹ КУпАП встановлено, що місцеві, апеляційні та касаційний господарські суди наділені правом розглядати справи, передбачені статтею 185³ КУпАП; така справа розглядається суддею-доповідачем зі складу суду, що розглядає господарську справу, під час якої вчинено правопорушення, передбачене статтею 185³ КУпАП.

За приписом статей 258, 277 КУпАП встановлено, що в разі вчинення правопорушення, передбаченого статтею 185³ КУпАП, протокол про адміністративне правопорушення не складається, а справи розглядаються протягом доби.

Системний аналіз статей 221¹, 258, 277 КУпАП дає підстави вважати, що в разі вчинення особою в судовому засіданні дій, що утворюють склад правопорушення,

передбаченого статтею 185³ КУпАП, господарський суд, який розглядає справу, повинен оголосити перерву; після цього суддя-доповідач одразу оголошує про розгляд справи про притягнення до адміністративної відповідальності особи, винної у вчиненні правопорушення, передбаченого статтею 185³ КУпАП, а розглянувши її – повідомити про зміст винесеної постанови по справі про адміністративне правопорушення (нормами КУпАП не передбачений інститут нарадчої кімнати в справах про адміністративне правопорушення та оголошення винесених судом постанов), яка підлягає приєднанню до матеріалів господарської справи. Далі відбувається продовження розгляду господарської справи.

Такий висновок узгоджується з роз'ясненнями Ради суддів України, викладеними в рішенні від 26.10.2018 № 62 [46].

Уявляється, що встановлена КУпАП процедура розгляду справи про притягнення особи до адміністративної відповідальності за статтею 185³, не в повній мірі узгоджується з іншими положеннями цього ж Кодексу і в окремих випадках може давати підстави для твердження про порушення судом гарантій статті 6 Конвенції виходячи з такого.

Так, статтею 268 КУпАП передбачено, що особа, яка притягається до адміністративної відповідальності, зокрема, має право: давати пояснення, подавати докази, заявляти клопотання; при розгляді справи користуватися юридичною допомогою адвоката, іншого фахівця у галузі права, який за законом має

право на надання правової допомоги, користуватися допомогою перекладача.

Очевидно, що розгляд справи про адміністративне правопорушення, передбачене статтею 185³ КУпАП, негайно після вчинення особою такого правопорушення, позбавляє порушника права подавати докази, користуватися допомогою адвоката або іншого фахівця у галузі права, користуватися допомогою перекладача, якщо особа потребує цього.

Позбавлення особи зазначених прав унеможливило належний захист в суді при розгляді справи про притягнення її до адміністративної відповідальності, а також доведення переконливості доводів, що гарантовано статтею 129 Конституції України [12].

Крім того, статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визначено, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи незалежним і *безстороннім судом*, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення.

Право особи на незалежний та *неупереджений суд* впливає також із статті 19 Загальної декларації прав людини, проголошеної Генеральною Асамблеєю ООН 10.12.1948 [3]. Слід відзначити, що Загальна декларація прав людини віддзеркалює ті права, які держави-члени ООН зобов'язалися

поважати та забезпечувати усім тим, хто перебуває на їх території та під їх юрисдикцією.

Виходячи з основних положень, сформульованих у Бангалорських принципах поведінки судді [47, с. 64-91], неупередженість (об'єктивність) судді є необхідною умовою для належного виконання суддею своїх професійних обов'язків; неупередженість судді повинна виявлятися не лише у змісті ухваленого ним рішення, але й в процесуальних діях, що супроводжують його прийняття.

В тому разі, якщо особа має обґрунтовані сумніви в неупередженості (об'єктивності) судді, ухвалене таким суддею рішення не буде сприйматися та викличе незадоволення.

Неупередженість судді зазвичай визначається за критерієм «розумного стороннього спостерігача», згідно з яким у сторонньої, незаінтересованої у вирішенні справи особи не повинно складатися враження про існування у судді ймовірного конфлікту інтересів, особистої зацікавленості у вирішенні справи, а також зауважень щодо його поведінки в судовому засіданні та за межами суду (в побуті).

Зокрема, у справі «Кастільйо Альгар проти Іспанії» (1998) Європейський суд з прав людини сформулював правову позицію, згідно з якою неупередженість суду повинна відповідати об'єктивному та суб'єктивному критеріям. За об'єктивним критерієм оцінка діяльності суду як установи повинна виключати будь-які сумніви щодо наявності інтересу

вирішення справи на користь певної особи; виходячи із суб'єктивного критерію оцінки поведінки конкретного судді як під час здійснення правосуддя так і в поза робочий час повинна бути бездоганною та виключати справедливі нарікання з боку стороннього спостерігача.

Упередженість судді може проявлятися у висловлюваннях на адресу учасників справи або інших осіб, у публічних виступах, у поведінці за межами суду тощо, що дає змогу розумному сторонньому спостерігачу можливість з великою вірогідністю спрогнозувати ухвалене таким суддею рішення в конкретній справі.

В пункті 59 Коментарів щодо Бангалорських принципів поведінки судді зазначено, що повноваження щодо притягнення до відповідальності за прояв неповаги до суду, дають судді можливість контролювати ситуацію в залі суду та забезпечувати дотримання загальноприйнятих норм поведінки. Оскільки неповага до суду тягне за собою санкції, які є кримінальними за суттю та наслідками, їх слід застосовувати виключно як крайній захід, лише за умови наявності достатніх правових підстав та в чіткій відповідності до процедурних вимог. Ці повноваження потрібно використовувати з великою розсудливістю та обережністю. Зловживання суддею повноваженнями щодо притягнення особи до відповідальності за прояви неповаги до суду є виявом упередженості. Таке зловживання може статися коли суддя втрачає над собою контроль і намагається звести

особисті рахунки у відповідь стороні, її представнику чи іншій присутній особі, з якими суддя вступив в особистий конфлікт.

Під час розгляду справи, суддя повинен проявляти однакове ставлення до всіх учасників справи та демонструвати повагу до них. Висловлення суддею образ або необґрунтованих зауважень учасникам процесу, нестримана або нетактовна поведінка можуть сформувати переконання в його упередженості та, як наслідок цього, викликати обґрунтовану недовіру до уваленного судового рішення та суду як інституції в цілому.

Суддя не повинен перебивати виступ учасника справи, якщо останній в своїх поясненнях не виходить на межі предмету спору, вступати у словесні баталії та втручатися в процес, якщо для цього відсутні об'єктивні підстави. Неприпустимим є й непроцесуальне спілкування судді з учасником справи поза межами судового засідання та висловлювання в будь-якій спосіб (під час виступів у засобах масової інформації, під час приватного спілкування в колі друзів або знайомих) своїх думок з приводу конкретної справи.

Недопустимими є конфлікт інтересів та/або матеріальна чи інша заінтересованість судді, який розглядає справу, в ухваленні певного рішення або дії судді на користь своїх близьких чи родичів. У таких випадках суддя зобов'язаний заявити самовідвід та самоусунутися від розгляду справи не чекаючи заяви про відвід з боку учасників справи.

Перебування судді у дружніх або неприязних чи ворожих стосунках зі стороною у справі, висловлення думки про ступінь достовірності доказів або щодо інших спірних питань безпосередньо в процесі судового розгляду можуть надати стороні обґрунтовані сумніви в неупередженості судді, що тягне за собою його відвід.

Свідченням реальної упередженості судді є наявність певного ставлення до учасника справи або до обставин справи, сформованих до отримання справи в провадження судді (наприклад, якщо раніше суддя брав участь у справі як адвокат, або був свідком події, що розглядається в суді під його головуванням) [48, с. 83].

Отже, проведений аналіз чинного законодавства України, а також міжнародно-правових актів, що визначають стандарти здійснення судочинства та доброчесної поведінки судді, дає підстави для висновку, що питання застосування до особи заходів процесуального примусу належним чином врегульовані нормами ГПК України та не викликають утруднень у їх практичному застосуванні.

Участь судді, який вирішує господарську справу, в розгляді справи про притягнення особи до адміністративної відповідальності за статтею 185³ КУпАП у зв'язку з вчиненням особою в господарському процесі дій, пов'язаних із злісною непокорю законному розпорядженню головуючого чи порушенням порядку під час судового засідання, що свідчать

про явну зневагу до суду, за об'єктивним і суб'єктивним критеріями оцінки не є беззаперечним свідченням упередженості судді та не виключають участі такого судді в розгляді справи про притягнення особи до адміністративної відповідальності, за умови, що суддя не зловживає повноваженнями щодо притягнення особи до відповідальності за прояви неповаги до суду і в такий спосіб не намагається звести особисті рахунки у відповідь на образу або через особистий конфлікт.

Аргументовано, що стаття 277 КУпАП, яка передбачає невідкладне вирішення справи щодо прояву неповаги до суду, що за ознаками суспільної небезпеки носять характер кримінального проступку, порушує конституційні гарантії особи на правовий захист в суді та доведення в суді переконливості доводів, а тому підлягає зміні в такий спосіб, щоб забезпечити особі зазначені права.

3.3. Розвиток альтернативних засобів захисту прав учасників економічних відносин

12 червня 2020 року, на позачерговому засіданні Уряду України, вперше було представлено суспільству план проведення адміністративно-територіальної реформи і нову карту України, що складатиметься із 129 укрупнених районів, які передбачалося створити на базі існуючих 490 районів [49].

Хоча дотепер план адміністративно-територіальної реформи перебуває в стадії доопрацювання, проте можна впевнено стверджувати, що фактичне укрупнення районів призведе до нагальної потреби зміни існуючої системи місцевих загальних судів, які наразі діють в кожному районі, шляхом створення місцевих окружних судів, з поширенням їх юрисдикції на території укрупнених районів і, як наслідок цього, зменшення їх чисельності.

В свою чергу, зменшення чисельності місцевих загальних судів погіршить доступ населення до суду за територіальним критерієм оцінки.

Вказану проблему можна частково вирішити запровадженням в Україні ефективних альтернативних (позасудових) засобів захисту прав учасників економічних відносин.

До альтернативних (позасудових) засобів захисту прав учасників економічних відносин слід віднести розгляд спорів третейськими судами та процедуру медіації, що набули значного поширення в світі, проте майже не використовуються в Україні.

Альтернативні засоби захисту прав характеризуються, насамперед, меншим (у порівнянні з розглядом справ у державних судах) розміром судових витрат, які повинні нести сторони процесу; скороченими строками розгляду справ, через відсутність потреби дотримання формальних процесуальних

процедур, яких, в силу законодавчих приписів, повинні суворо дотримуватися державні суди; більшою свободою та ініціативою сторін у вирішенні власної справи.

Указом Президента України від 20.05.2015 № 276/2015 затверджено Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, метою якої є утвердження правопорядку, який ґрунтується на високому рівні правової культури в суспільстві, діяльності всіх суб'єктів суспільних відносин на засадах верховенства права та захисту прав і свобод людини, а в разі їх порушення – справедливого відновлення в розумні строки [50].

Одним із основних завдань і напрямів реформування судоустрою і судочинства України, визначених Указом № 276/2015, було розширення способів альтернативного (позасудового) врегулювання спорів, зокрема, шляхом практичного впровадження інституту медіації і посередництва, розширення переліку категорій справ, які можуть вирішуватися третейськими суддями або розглядатися судами у спрощеному провадженні; запровадження ефективних процесуальних механізмів для попередження розгляду справ за відсутності спору між сторонами; вивчення доцільності введення мирових суддів.

Слід відзначити, що завдання Президента України щодо розширення способів альтернативного врегулювання спорів, шляхом практичного впровадження інституту медіації і

посередництва, а також розширення переліку категорій справ, які можуть вирішуватися третейськими суддями залишилися невиконаними.

Певна увага впровадженню в Україні альтернативних засобів вирішення спору була приділена і з боку Ради Європи, яка в період з 2016 по 2019 роки здійснювала реалізацію проекту «Підтримка впровадженню судової реформи в Україні». Міжнародна підтримка полягала в наданні допомоги в розробці системи альтернативного вирішення спорів шляхом застосування медіації та вдосконалення системи арбітражу, а очікуваним результатом реалізації проекту – розробка концепції розвитку системи альтернативного вирішення спорів в Україні з оцінкою існуючої системи арбітражу з точки зору відповідності європейської практики [51].

Діяльність третейських судів в Україні започаткована Законом «Про третейській суди» від 11.05.2004 № 1701-IV (далі – Закон № 1701-IV), який регулює порядок утворення та діяльності третейських судів в Україні та встановлює вимоги щодо третейського розгляду з метою захисту майнових і немайнових прав та охоронюваних законом інтересів фізичних та юридичних осіб [52]. За Законом № 1701-IV, до третейського суду за угодою сторін може бути переданий будь-який спір, що виникає з цивільних та господарських правовідносин, крім випадків, передбачених законом; спір може бути переданий на розгляд третейського суду лише за наявності третейської угоди.

До третейського суду може бути переданий спір лише за умови, що подібний спір не перебуває на вирішенні державного суду.

Статтею 6 Закону № 1701-IV до підвідомчості третейських судів віднесено справи, що виникають із цивільних та господарських правовідносин, за винятком справ: у спорах про визнання недійсними нормативно-правових актів; у спорах, що виникають із господарських договорів, пов'язаних із задоволенням державних потреб; пов'язаних з державною таємницею; у спорах, що виникають із сімейних правовідносин, крім спорів, що виникають із шлюбних контрактів (договорів); про відновлення платоспроможності боржника чи визнання його банкрутом; однією із сторін в яких є орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа, інший суб'єкт владних повноважень, а також державна установа чи казенне підприємство; у спорах щодо нерухомого майна; про встановлення фактів, що мають юридичне значення; у спорах, що виникають з трудових відносин; що виникають з корпоративних відносин; які підлягають вирішенню виключно судами загальної юрисдикції або Конституційним Судом України; справ, коли хоча б одна із сторін спору є нерезидентом України; справ, за результатами розгляду яких виконання рішення третейського суду потребуватиме вчинення відповідних дій органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими чи службовими особами та

іншими суб'єктами владних повноважень; справ у спрах щодо захисту прав споживачів.

В Україні третейські суди можуть утворюватися та діяти як на постійній основі (постійно діючі третейські суди), так і з метою вирішення конкретного спору (ad hoc).

Третейські суди утворюються без статусу юридичної особи виключно при всеукраїнських громадських організаціях; фондових і товарних біржах, саморегулювальних організаціях професійних учасників ринку цінних паперів; торгово-промислових палатах; всеукраїнських асоціаціях кредитних спілок, Центральній спілці споживчих товариств України; об'єднаннях, асоціаціях суб'єктів підприємницької діяльності.

Порядок звернення до третейського суду, формування складу третейського суду, процедура вирішення спорів та інші питання, віднесені до компетенції третейського суду, визначаються Регламентом, який затверджується його засновником.

Право обрання третейських суду та суддів належить сторонам третейського розгляду. У постійно діючих третейських судах обрання третейських суддів здійснюється з числа третейських суддів, включених до списку третейського суду, затвердженого засновником.

Третейський розгляд справ відбувається відкрито, проте у випадках необхідності збереження комерційної або банківської таємниці чи забезпечення конфіденційності

інформації, третейський суд може постановити ухвалу про розгляд справи у закритому засіданні.

Законодавство не обмежує третейські суди строками розгляду справ, проте вони можуть самостійно встановлювати строки для надання сторонами пояснень, заяв і доказів, а також на вчинення певних процесуальних дій.

На будь-якій стадії третейського розгляду, але до прийняття третейським судом рішення, сторони можуть закінчити справу шляхом укладенням мирової угоди, яка підлягає затвердженню третейським судом, при цьому може стосуватися виключно прав і обов'язків сторін спору.

Розгляд справи по суті закінчується прийняття третейським судом рішення, яке сторони зобов'язані виконати в добровільному порядку без зволікань чи будь-яких застережень.

Рішення третейського суду може бути оскаржене сторонами та особами, які не брали участь у справі (якщо третейський суд вирішив питання про їх права і обов'язки), до компетентного апеляційного загального або господарського суду відповідно до встановлених законом підвідомчості та підсудності справ, якщо: справа не підвідомча третейському суду; рішення прийнято у спорі, не передбаченому третейською угодою; третейську угоду визнано недійсною компетентним державним судом; третейський суд вирішив питання про права і обов'язки осіб, які не брали участь у справі.

Варто зазначити, що після набрання чинності Закону № 1701-IV в Україні діяло 494 третейських судів, у тому числі: при всеукраїнських громадських організаціях – 73; при фондових і товарних біржах, саморегулівних організаціях – 108; при торгово-промислових палатах – 26; при об'єднаннях, асоціаціях суб'єктів підприємницької діяльності, у тому числі банків – 287 [53].

Втім, після започаткування третейського розгляду справ, третейські суди почали активно використовуватися для визнання права власності на нерухоме майно, в тих випадках, коли такий перехід права власності суперечив чинному законодавству, а також з метою рейдерського захоплення майна третіх осіб і господарських товариств.

Задля запобігання цим негативним явищам, було ухвалено Закон від 05.03.2009 № 1076-VI, яким виключено з підвідомчості третейських судів спори щодо нерухомого майна, справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення, та корпоративні спори; цим же Законом третейські суди позбавлено права розглядати спори щодо захисту прав споживачів.

Натепер третейські суди розглядають переважно справи про стягнення заборгованості за позовами банківських установ.

Внесені законодавчі зміни, якими обмежено компетенцію третейських судів, значно вплинули на їх діяльність і призвели до суттєвого зменшення кількості звернень

до третейських судів, з метою вирішення спорів у позасудовий спосіб.

Цьому сприяв і Верховний Суд України, який у 2015 році сформулював правовий висновок про недійсність третейського застереження у кредитному договорі, укладеному між фізичною особою (споживачем банківських послуг) і банком (справи № 404/3601/14 та № 743/1668/14).

У сукупності, зазначене призвело до зменшення чисельності фактично діючих в Україні третейський судів, яких станом на 01.12.2019 залишилося тільки 39 [53].

З наведеного вбачається, що в Україні існують інституційні проблеми функціонування третейських судів, які можуть бути вирішені лише на законодавчому рівні, з одночасним проведенням роботи, спрямованої на роз'яснення переваг третейського розгляду справ та підвищення рівня довіри учасників економічних відносин до третейських судів.

Серед законодавчих змін, спрямованих на покращення діяльності третейських судів, необхідно виділити такі напрями:

а) зміни, що стосуються підвищення незалежності третейських судів і суддів.

Уявляється доцільним змінити в Законі № 1701-IV порядок утворення третейських судів і затвердження третейських суддів, долучивши до цього процесу Міністерство юстиції України, з наданням останньому права проводити кваліфікаційну оцінку претендентів на посаду судді

третейського суду (1); розглядати скарги на дії третейських суддів, з можливістю позбавлення їх права здійснювати третейське судочинство (2); припиняти діяльність третейських судів, у разі систематичного ухвалення незаконних рішень, скасованих апеляційними судами (3).

Оплата праці третейських суддів повинно здійснюватися виключно із спеціального фонду, що утворюється з надходжень від сплати збору за третейський розгляд справ.

Це обумовлено тим, що існуючий натепер порядок утворення третейських судів і затвердження списку третейських суддів робить їх повністю залежними від організації, яка є засновником третейського суду;

б) зміни, що стосуються розширення повноважень третейських судів.

Доцільно повернути до компетенції третейських судів справи щодо права власності на нерухоме майно, з одночасним застереженням про неможливість виконання органами державної реєстрації права власності тих рішень третейських судів, що зачіпають права осіб, яких не було залучено до участі в справі, а також щодо нерухомого майна, на яке встановлене законодавче обмеження щодо його відчуження (мораторій).

Слід поширити компетенцію третейських судів і на справи про захист прав споживачів, що відповідає Директиві Європейського Союзу «Про альтернативне вирішення спорів у

сфері споживання» від 21.05.2013 № 2013/11/EU, яка передбачає можливість третейського розгляду споживчих спорів [54, с. 45];

в) зміни, що стосуються відкритості діяльності третейських судів.

Потрібно на законодавчому рівні запровадити обов'язок третейських судів розміщувати на власному веб-сайті інформацію про свою діяльність, зокрема про: перелік третейських суддів, які здійснюють правосуддя в третейському суді, із зазначенням їх фаху, спеціалізації та досвіду роботи; справи, призначені до розгляду; тексти ухвалених третейським судом рішень;

г) зміни, що запроваджують періодичні навчання і кваліфікаційну оцінку третейських суддів, а також утворення органів третейського самоврядування.

Періодичне навчання третейських суддів є запорукою підвищення їх кваліфікаційного рівня, а періодичне проходження кваліфікаційного оцінювання – має на меті підтвердження третейськими суддями достатнього рівня професійної компетенції та доброчесності, що дає змогу здійснювати третейське правосуддя на належному рівні. Не проходження третейським суддею кваліфікаційного оцінювання – повинно бути підставою дострокового припинення повноважень третейського судді.

Утворення органів третейського самоврядування необхідно для вирішення нагальних потреб, які стоять перед

третейськими судами та захисту третейських суддів від зовнішнього впливу.

Практична реалізація вказаних пропозицій сприятиме підвищенню довіри до третейських судів, відповідальному ставленню третейських суддів до виконання своїх професійних обов'язків і покращенню якості третейського розгляду справ.

Одночасно слід започаткувати роз'яснювальну роботу серед населення та представників бізнесу, з метою інформування про компетенцію третейських судів і порядок розгляду ними справ, яку повинно проводити Міністерство юстиції України та його регіональні органи.

Як показали дослідження, проведені експертами Фондації DEJURE, лише 2% населення України доводилося брати участь у розгляді спорів третейськими судами та проінформовані про їх діяльність. Наразі потреба в інформації про третейські суди є не актуалізованою, при цьому лише чверть опитаних виразили бажання отримати більше інформації про роботу третейських судів [54, с. 35].

Особливістю розвитку правової системи України є виділення із системи третейських судів Міжнародного комерційного арбітражу при Торгово-промисловій палаті України, що діє на підставі Закону України «Про Міжнародний комерційний арбітраж» від 24.02.1994 № 4002-ХІІ [55].

За приписом статті 1 Закону № 4002-ХІІ до Міжнародного комерційного арбітражу при Торгово-

промисловій палаті України (далі – МКА) можуть за угодою сторін передаватися спори з договірних та інших цивільно-правових відносин, що виникають при здійсненні зовнішньоторговельних та інших видів міжнародних економічних зв'язків, якщо комерційне підприємство хоча б однієї із сторін знаходиться за кордоном, а також спори підприємств з іноземними інвестиціями і міжнародних об'єднань та організацій, створених на території України, між собою, спори між їх учасниками, а так само їх спори з іншими суб'єктами права України.

Таким чином, компетенція МКА поширюється виключно на спори, що виникають у сфері зовнішньоекономічної діяльності, за умови, що одним із учасників спору є підприємство, яке знаходиться за межами України, або створене в Україні підприємство з іноземними інвестиціями, або міжнародне об'єднання чи організація. Водночас, вказана категорія спорів не належить до компетенції третейських судів України.

Підставою для передачі спору на вирішення МКА є арбітражна угода, яка укладається і підписується сторонами в письмовому вигляді.

Арбітри для вирішення спору МКА призначаються сторонами за власним розсудом; в разі відсутності домовленості про кількість арбітрів – призначаються 3 арбітри.

Арбітражне провадження здійснюється на засадах рівності сторін, при цьому сторони самостійно визначають процедуру розгляду справи МКА. Розгляд справи відбувається усно або в письмовій формі – шляхом дослідження письмових доказів, наданих сторонами спору.

МКА вирішує спір на підставі норм права, які сторони обрали як такі, що застосовуються до суті спору; у разі відсутності такої вказівки сторін МКА застосовує право, визначене згідно з колізійними нормами, які він вважає застосовними.

МКА приймає рішення *ex aequo et bono*, або як «дружній посередник», якщо сторони прямо уповноважили його на це. В усіх випадках МКА приймає рішення згідно з умовами угоди і з врахуванням торгових звичаїв, що стосуються даної угоди.

Рішення МКА може бути скасоване загальним апеляційним судом, якщо: сторона, яка заявляє клопотання про скасування, подасть докази того, що одна із сторін в арбітражній угоді була певною мірою недієздатною, або ця угода є недійсною за законом, якому сторони цю угоду підпорядкували, або її не було належним чином повідомлено про призначення арбітра чи про арбітражний розгляд або з інших поважних причин вона не могла подати свої пояснення, або рішення винесено щодо не передбаченого арбітражною угодою спору, або склад МКА чи арбітражна процедура не відповідали арбітражній угоді сторін; суд визначить, що об'єкт спору не

може бути предметом арбітражного розгляду за законодавством України, або арбітражне рішення суперечить публічному порядку України.

Рішення МКА є обов'язковим для виконання його сторонами.

Медіація як альтернативний засіб вирішення спорів, суттєво відрізняється від судової (в тому числі й третейської) процедури захисту порушених прав, оскільки передбачає більш активну позицію сторін та їхню безпосередню участь у роботі на проектом угоди про вирішення спору [30, с. 229].

Відповідно до Рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи щодо медіації в цивільних справах від 18.09.2002 № Rec (2002)10 під терміном «медіація» слід розуміти процес врегулювання спору, у межах якого сторони за допомогою одного або кількох медіаторів проводять переговори щодо спірних питань з метою їх вирішення та досягнення згоди [56].

Згідно з Рекомендаціями медіація може застосуватися не лише до цивільних, а й до комерційних, сімейних, трудових та інших спорів, за винятком кримінальних і адміністративних справ.

Медіація може проводитися як в рамках вирішення судових справ так і як окрема самостійна процедура. Обрання сторонами медіації як засобу вирішення спору не позбавляє їх права в будь-який час звернутися для вирішення цього спору до

суду, якщо вони дійдуть висновку про відсутність перспективи продовження цієї процедури.

Медіація є ефективною в тих випадках, коли вирішення спору потребує налагодження діалогу та встановлення особистого контакту між сторонами.

Процедура медіації не передбачає проведення відкритих процесів і доступ громадськості, що надає сторонам можливість зберегти конфіденційність інформації про обставини спору і є фактором заохочення до обрання вказаної процедури як засобу вирішення спору, оскільки в переважній більшості випадків сторони не зацікавлені в розголошенні інформації про спір.

Процедура медіації передбачає обов'язкову участь медіатора, який, зберігаючи неупередженість, повинен надавати сторонам допомогу у вирішенні спору на засадах консенсусу.

Досягнення сторонами консенсусу в процесі медіації оформлюється письмовою угодою, яка складається і підписується сторонами за допомогою медіатора, при цьому не може суперечити вимогам чинного законодавства.

Медіатори не мають права нав'язувати сторонам конкретні шляхи розв'язання спору, але зобов'язані роз'яснювати наслідки вчинення або не вчинення ними певних дій та укладення угоди про розв'язання спору. Головним завданням медіатора є надання сторонам допомоги у пошуку ефективного способу розв'язанні спору.

Медіація в Україні може розвиватися в двох напрямках: як самостійний засіб вирішення спорів (1) і як елемент судової процедури (2).

Що стосується першого напрямку, то наразі в Україні відсутній спеціальний закон, який визначає організаційні та правові основи медіації в цивільних і господарських справах; порядок відбору, кваліфікаційної підготовки і допущення осіб до здійснення професійної діяльності в сфері медіації; процедуру вирішення спорів за допомогою медіації; правовий статус і порядок виконання угод, укладених сторонами спору в процесі здійснення процедури медіації.

Крім того, не проводиться робота щодо роз'яснення змісту процедури медіації та її переваг порівняно із судовим вирішенням спорів, у зв'язку з цим вказана процедура практично не застосовується при вирішенні цивільних і господарських спорів, чим обмежено право доступу осіб до альтернативних засобів вирішення спору та захисту порушених прав.

Вирішити існуючу проблеми можливо шляхом прийняття спеціального закону та запровадження обов'язкової медіації в окремих категоріях спорів, зокрема: про поділ майна подружжя, про визначення місця проживання дитини, про участь одного з батьків у вихованні дитини, про захист трудових прав, про стягнення заборгованості, щодо перевезення вантажів,

щодо виконання договорів підряду тощо – як передумови звернення до суду.

Другий напрямок медіації (судовий) в Україні реалізований шляхом введення до чинних процесуальних кодексів (Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України) інституту врегулювання спору за участі судді, який фактично виконує роль медіатора [32].

Врегулювання спору за участю судді проводиться виключно за згодою обох сторін до початку розгляду справи по суті. Таке врегулювання здійснюється у формі спільних та (або) закритих нарад. Спільні наради проводяться суддею, який розглядає справу по суті, за участі всіх сторін та їхніх представників, а закриті – з кожною стороною окремо.

Під час проведення спільних та закритих нарад суддя спрямовує сторони на врегулювання спору; з'ясовує підстави та предмет позову, підстави заперечень, роз'яснює сторонам предмет доказування по спору, надає пропозиції щодо шляхів мирного врегулювання спору. Суддя може запропонувати сторонам конкретний шлях врегулювання спору. Врегулювання спору за участю судді закінчується укладенням сторонами мирової угоди, яка затверджується судом.

Таким чином, при врегулюванні спору в рамках судової процедури, суддя займає активну процесуальну позицію і має

значно більший обсяг процесуальних повноважень ніж звичайний медіатор.

Недоліком судової медіації є значно менша ефективність у порівнянні з повноцінною судовою процедурою вирішення спору, через недостатню правову визначеність мирової угоди як акту вирішення спору по суті, та утруднення примусового виконання мирової угоди, що робить цей засіб вирішення спору недостатньо популярним серед учасників спірних правовідносин [57, с. 74].

Подолання цієї проблеми можливе шляхом запровадження на законодавчому рівні пільг учасникам судового процесу по сплаті судового збору в разі вирішення ними спору за процедурою врегулювання спору за участю судді, зокрема повернення 50% суми судового збору, сплаченої при зверненні до суду з позовом, а також віднесення дій по ухиленню від виконання мирової угоди, укладеної за процедурою врегулювання спору за участю судді, до зловживання стороною своїми процесуальними правами, з одночасним запровадження штрафних санкцій за їх вчинення.

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що розвиток в Україні альтернативних засобів вирішення спорів гальмується недосконалістю чинного Закону «Про третейські суди» та відсутності спеціального Закону «Про медіацію».

З метою покращення стану законодавчого забезпечення альтернативних (позасудових) засобів вирішення спору,

необхідно внести до Закону «Про третейські суди», спрямовані на підвищення незалежності третейських судів і суддів, розширення повноважень третейських судів, запровадження періодичного навчання та кваліфікаційного оцінювання третейських суддів.

Крім того, необхідно ухвалити Закон «Про медіацію» та передбачити на законодавчому рівні категорію справ, для яких проведення процедури медіації є обов'язковою.

3.4. Запровадження елементів електронного правосуддя

Порівняльний аналіз стану здійснення правосуддя при розгляді господарських справ у 2019/2020 роках [58] свідчить про те, що у 2020 році до місцевих господарських судів надійшло 164 тис. процесуальних звернень, що на 1.6% більше, ніж у 2019 році, при цьому розглянуто 160.6 тис, що на 0.8% більше ніж у 2019 році, або 97.9% від тих, що надійшли.

Слід зазначити, що Європейською комісією з питань ефективності правосуддя визначено стандарт ефективності здійснення судочинства, який повинен становити 95-105%. Стандарт ефективності здійснення судочинства це інтегральний показник ефективності діяльності суду, який розраховується за формулою: кількість розглянутих справ та матеріалів за звітній

період поділена на кількість нових справ і матеріалів, що надійшли за звітній період, і помножена на 100%.

Таким чином, за інтегральним показником ефективності діяльність місцевих господарських судів України у 2020 році в цілому відповідала європейським стандартам здійснення судочинства.

Середній термін перебування процесуальних звернень на розгляді в місцевих господарських судах становив 84 дні, що перевищує граничний строк розгляду справи, визначений ГПК України.

За 2020 рік місцеві суди ухвалили 122.4 тис. судових рішень, з них 80.6% судових рішень набрали законної сили і не оскаржувалися в апеляційному порядку, що свідчить про достатньо високий рівень довіри учасників справ до ухвалених місцевими господарськими судами судових рішень.

Серед оскаржених питома вага змінених і скасованих судових рішень становить 3.6%, що свідчить про високу якість ухвалених місцевими господарськими судами судових рішень.

У структурі основних категорій господарських справ 51% належить майновим спорам, що виникають при виконанні господарських договорів та з інших підстав; 17% становлять справи про банкрутство; 4.2% – спори, що виникають при укладенні, зміні, розірванні господарських договорів і визнанні їх недійсними; 1.3% – корпоративні спори; 2% – спори,

пов'язані із захистом права на об'єкти інтелектуальної власності.

Водночас у 2020 році, у порівнянні з 2019 роком, на 3% зменшилася спискова чисельність суддів місцевих господарських судів (з 495 у 2019 році до 480 у 2020 році). Фактично в цей період працював 461 суддя, що на 25.5% менше, ніж визначено штатною чисельністю місцевих господарських судів України (619). Середнє навантаження на фактично працюючих суддів становило 425 процесуальних звернень, що в 1.3 рази більше, ніж мало б бути з урахуванням штатної чисельності суддів місцевих господарських судів (317).

З наведених офіційних даних випливає висновок, що судді місцевих господарських судів вже протягом тривалого часу працюють в умовах значного навантаження, при цьому в останні роки спостерігається стійка тенденція до зростання кількості вакансій суддівських посад, через масове звільнення суддів у відставку до досягнення ними граничного віку перебування на посаді (65 років), що поглиблює кризові явища в судовій гілці влади.

Така ситуація призводить до збільшення строків розгляду справ судьями місцевих господарських судів та до погіршення якості здійснення ними судочинства, через зростання рівня навантаження, яке перевищує розумні межі та потребує пошуку додаткових шляхів розвантаження суддів.

Одним із таких шляхів є запровадження в господарське судочинство елементів електронного правосуддя при вирішенні справ, у яких вимоги заявника підтверджуються беззаперечними письмовими або електронними доказами, що не спростовані іншою стороною, в зв'язку цим виключає нагальну потребу використання людського інтелекту при їх вирішенні по суті.

Крім того, застосування електронного правосуддя можливо й у справах, які є складними і розглядаються професійними суддями в порядку загального позовного провадження, зокрема при вирішенні окремих процесуальних питань, пов'язаних з рухом таких справ, які здебільшого є формальними, не вимагають серйозної мотивації та всебічної оцінки доказів, але потребують затрати процесуального часу суддів і таким чином відволікають їх від вирішення спору по суті.

Виходячи з цього, є доцільним переведення наказного провадження (Розділ II ГПК України) до вирішення системою електронного правосуддя, що може функціонувати в складі ЄСІТС у вигляді окремого технічного модулю, оскільки судовий наказ видається у справах про стягнення грошової заборгованості за договором, укладеним у письмовій (електронній) формі, якщо сума вимоги не перевищує 100 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (у 2021 році ця сума становить 227000 грн).

При вирішенні справ у наказному провадженні суддя не оцінює чинність письмового (електронного) договору, а лише перевіряє його фізичну наявність, а також докази фактичної передачі грошових коштів стягувачем боржникові. Справи наказного провадження вирішуються без участі сторін, без збирання додаткових доказів і без допиту свідків.

Вказане свідчить про те, що їх розгляд не потребує значної інтелектуальної праці судді, в зв'язку з цим вказана вище категорія малозначних і фактично безспірних справ може бути вирішена із застосуванням штучного інтелекту. Однак, втому разі, якщо боржник не згодний з електронним рішенням, він повинен мати право подати заяву про його перегляд професійним суддею того суду, який видав по справі електронне рішення, навести аргументи на підтвердження його неправильності та надати на їх підтвердження відповідні докази.

Заяву про перегляд електронного рішення суду слід розглядати в судовому засіданні з повідомленням осіб. За наслідками розгляду такої заяви суд повинен увалити одне з таких судових рішень:

1) ухвалу про відмову в задоволенні заяви про скасування електронного рішення, якщо наведені аргументи та надані на їх підтвердження докази не спростовують законність електронного рішення;

2) ухвалу про скасування електронного рішення, якщо: особою подано заяву про його ухвалення у випадках не

передбачених нормами ГПК України чи поза межами строків позовної давності; судом вже видано електронне рішення в справі за тими самими вимогами, за якими заявник просить видати електронне рішення; наявні обставини для відмови у відкритті провадження в господарській справі, передбачені статтею 175 ГПК України; заяву про видачу електронного рішення подано з порушенням правил підсудності;

3) рішення про скасування електронного рішення та вирішення справи по суті в іншій спосіб, якщо законність ухваленого електронного рішення повністю або частково спростовується наданими боржником письмовими (електронними) доказами.

Застосування електронного правосуддя можлива і до окремих категорій процесуальних ухвал, які постановляються судом в процесі здійснення господарського судочинства в порядку позовного провадження, а саме:

1) про скасування забезпечення позову, після спливу встановленого частиною сьомою статті 145 ГПК України 90-денного строку з дня набрання законної сили рішенням суду про задоволення позову, якщо протягом встановленого строку не відкрито виконавче провадження.

Виконання цієї функції потребує синхронізації роботи ЄСІТС з реєстром виконавчих проваджень.

У разі залишення позову без розгляду, закриття провадження в справі в разі повної або часткової відмови

позивача від позову – заходи забезпечення позову підлягають автоматичному скасуванню негайно після набрання відповідною ухвалою законної сили (ч. 9 ст. 145 ГПК України);

2) про відмову у видачі електронного рішення в разі, якщо: заявлено вимогу, що виключає видачу електронного рішення; заяву про видачу електронного рішення не підписано особою, яка її подала; якщо заяву про видачу електронного рішення подано з порушенням правил загальної підсудності; якщо з моменту подання заяви пройшов встановлений законом строк позовної давності;

3) про відкриття позовного провадження в малозначній справі за стандартною позовною заявою, електронний шаблон якої розміщено в ЄСІТС;

4) про залишення без руху стандартної позовної заяви по малозначній справі, електронний шаблон якої розміщено в ЄСІТС, в зв'язку з невиконанням вимог статей 162, 164 і 172 ГПК України (недодержання вимог закону щодо змісту позову, ненадання документів, що підтверджують відправлення іншим учасникам справи копії позовної заяви і доданих до неї документів, ненадання документів про сплату судового збору або про звільнення від його сплати; якщо позовна заява не підписана позивачем або його представником);

5) про повернення позовної заяви, залишеної без руху ухвалою судді, в разі не усунення позивачем зазначених в цій ухвалі недоліків;

б) про відмову у відкритті провадження малозначній справі в разі, якщо: в провадженні суду є інша справа із спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав, провадження в якій відкрито за стандартною позовною заяву, електронний шаблон якої розміщено в ЄСІТС; настала смерть фізичної особи або оголошено її померлою чи припинено суб'єкта господарювання до яких пред'явлено позов, якщо спірні правовідносини не допускають правонаступництва;

7) про закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду по суті в порядку загального провадження;

8) про поновлення провадження в справі, яке зупинено ухвалою суду на час перебування сторони та/або третьої особи у Збройних Силах України або на альтернативній (невійськовій) служби, або на час проведення судової експертизи, або на час виконання доручення суду щодо збирання доказів, або на час виконання іноземним судом судового доручення про надання правової допомоги чи вручення документів, або до закінчення виконавчого провадження з вилучення доказів для дослідження судом, або до закінчення перегляду подібної справи в касаційному порядку;

9) подання учасником справи апеляційної скарги на ухвалу суду, що не підлягає оскарженню окремо від рішення суду і не передбачена частиною першою статті 255 ГПК України.

Практична реалізація наведених вище пропозицій щодо впровадження електронного правосуддя дозволить частково розвантажити суддів місцевих господарських судів, зменшити строки розгляду ними складних справ, що розглядаються в порядку загального позовного провадження, покращити доступ до суду усім учасникам економічних відносин та якість здійснення судочинства.

ВИСНОВКИ

1. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що законодавство України з питань судоустрою, статусу суддів і судочинства, ухвалене в рамках судово-правової реформи, фактично розпочатої в червні 2016 року, в цілому враховує міжнародні та європейські стандарти в сфері забезпечення незалежності суду і професійних суддів, дотримання суддями правил професійної етики, загальних засад організації роботи суду та комунікації суду із суспільством, забезпечення належної якості правосуддя та ефективності захисту порушених, оспорюваних або невизнаних прав особи.

Водночас, визнано недостатніми вжиті в рамках проведеної реформи заходи, спрямовані на альтернативне вирішення в Україні спорів.

2. Засади господарського судочинства, закріплені в ГПК України, базуються на міжнародно-правових принципах захисту прав особи, що дозволяє забезпечити в Україні ефективний судовий захист прав усіх суб'єктів господарювання незалежно від форм власності.

Проте чинний ГПК України містить окремі норми, які знижують ефективність судового захисту прав учасників господарських відносин, а тому підлягає удосконаленню.

3. Обґрунтовано недостатнє забезпечення державою Україна критерію легітимності (законності) діяльності

Верховного Суду, при цьому остаточне розв'язання існуючої проблеми можливо лише за допомогою Конституційного Суду України.

4. Доведено, що термін «доступ до суду» є комплексною правовою категорією; в її основі лежать декілька базових критеріїв, одночасне забезпечення яких гарантує реальне дотримання права особи на доступ до правосуддя, зокрема:

1) *фінансовий*, який передбачає обов'язок держави встановлення такого алгоритму визначення розміру судових витрат, який враховує майновий стан учасника справи та не створює перешкоди для реалізації особою самого права звернення до суду, водночас й виконує роль запобіжника зловживання правом звернення до суду.

У тих випадках, якщо особа, яка здійснює підприємницьку діяльність, потребує правничої допомоги, при цьому належить до категорії соціально незахищених громадян, національне законодавство повинно передбачати механізм забезпечення такої особи професійною правничою допомогою адвоката за рахунок держави;

2) *територіальний* – передбачає, що система судів загальної юрисдикції повинна будуватися з урахуванням територіального устрою держави, при цьому місцеві суди, які розглядають усі справи як суди першої інстанції, повинні бути територіально максимально наближені до людини.

Відносно України доцільним є розташування місцевих загальних судів у кожному районному центрі, а місцевих господарських та адміністративних судів – у кожному обласному центрі держави;

3) *організаційний (інстанційний)* – передбачає оптимальну організацію системи судоустрою, що є простою і, водночас зрозумілою та ефективною, в контексті доступу до суду та процедури захисту прав особи. Для України найбільш оптимальною є триланкова система судоустрою.

Крім того, як система загальних судів у цілому, так і кожний окремий суд загальної юрисдикції повинні бути створені та здійснювати свою процесуальну діяльність у чіткій відповідності із національним законом;

4) *інформаційний*, за яким кожна держава повинна на законодавчому рівні закріпити інформування своїх громадян і суб'єктів господарювання про порядок звернення до суду, про умови забезпечення окремих категорій соціально незахищених громадян професійною правничою допомогою, яку надають адвокати за рахунок держави, а також про діючі процесуальні норми;

5) *процесуальний*, який гарантує здійснення правосуддя на засадах верховенства права, а також неупередженість і безсторонність суду та суддів, розумність строків розгляду справи судом, публічність розгляду справи та проголошення судового рішення, належне мотивування та обґрунтування

судового рішення, забезпечення реального виконання судового рішення та повага до остаточного судового рішення;

б) *якості законодавства*, який покладає на державу обов'язок прийняття законодавчих актів, що відповідають вимогам доступності та передбачуваності, щоб кожна особа мала змогу отримати адекватну інформацію про обставини застосування правових норм у конкретному випадку.

5. Доведено, що чинне законодавство України не забезпечує в повній мірі учасникам економічних відносин право доступу до суду за територіальним та організаційним (інстанційним) критеріями, а також за критерієм якості законодавства.

Зазначене потребує невідкладного перегляду на законодавчому рівні системи місцевих загальних судів або створення замість ліквідованих Президентом України районних, районних у містах і міських судів; запровадження альтернативних інституцій для вирішення малозначних економічних спорів, зокрема, третейських або мирових судів, які діятимуть в об'єднаних територіальних громадах. Крім того, підлягають уточненню на законодавчому рівні повноваження Великої Палати Верховного Суду та негайне вирішення питання фактичного існування в Україні двох найвищих судових інституцій.

З метою покращення якості національного законодавства пропонується залучення до процесу підготовки проєктів

законодавства наукових установ Національної академії наук України.

6. Зроблено висновок, що розвиток в Україні альтернативних засобів вирішення спорів гальмується недосконалістю чинного Закону «Про третейські суди» та відсутністю спеціального Закону «Про медіацію».

З метою покращення стану законодавчого забезпечення альтернативних (позасудових) засобів вирішення спору, напрацьовано зміни до Закону України «Про третейські суди», спрямовані на підвищення незалежності третейських судів і суддів, розширення повноваження третейських судів, запровадження періодичного навчання та кваліфікаційного оцінювання третейських суддів.

Крім того, пропонується ухвалити Закон України «Про медіацію» та передбачити на законодавчому рівні категорію справ, для яких проведення процедури медіації є обов'язковою.

7. Доведено, що *господарським судочинством* є процесуальна діяльність господарських судів, пов'язана з розглядом справ (господарських спорів) і має на меті захист прав і законних інтересів учасників господарських відносин.

Правосуддя відображає процес вирішення спору та ухвалення справедливого судового рішення, яке забезпечує ефективний захист та відновлення порушених прав і законних інтересів учасників господарських відносин. Здійснення правосуддя передбачає творчий підхід судді до застосування

чинного законодавства України та його обов'язкову оцінку на предмет відповідності засадам справедливості та верховенства права, з можливістю відходу судді від застосування норм національного законодавства в тому разі, якщо це призведе до ухвалення несправедливого судового рішення.

До невід'ємних елементів верховенства права належать:

1) дотримання основоположних прав людини, закріплених у Конституції України та міжнародних актах, що є частиною національного законодавства України;

2) відповідність законодавчих актів засадам верховенства права та принципу юридичної визначеності;

3) забезпечення кожному права безперешкодного доступу до суду, а також права на незалежний, неупереджений і справедливий суд, створений відповідно до закону;

4) реальне та ефективне виконання ухвалених судових рішень.

8. Дослідження положень нової редакції ГПК України дозволило виявити недоліки в законодавчому забезпеченні господарського судочинства та сформулювати пропозиції, спрямовані на їх усунення, що сприятиме покращенню ефективності захисту порушених прав суб'єктів господарських відносин та перешкоджатиме зловживанню процесуальними правами несумлінними учасникам процесу.

До таких пропозицій належать:

- необхідність удосконалення процедури представництва в суді по незначних справах шляхом надання штатним юрисконсультам, які не мають статусу адвоката, права представляти інтереси суб'єкта господарювання в суді на підставі довіреності;

- розширення повноважень експертів з питань права та надання їм повноважень надавати висновки з питань змісту та тлумачення норм національного права;

- встановлення можливості скасування судового наказу за заявою боржника лише в разі доведення його неправильності або незаконності;

- надання господарському суду права залишати позовну заяву без розгляду за відповідною заявою позивача на будь-якій стадії судового розгляду, а також права зупиняти провадження в справі до набрання чинності судового рішення в іншій справі, що розглядається в порядку господарського, цивільного чи адміністративного судочинства, якщо це впливає на розгляд справи;

- скасування інституту нарадчої кімнати;

- зміна процедури перегляду справи за нововиявленими або за виключними обставинами шляхом відокремлення процедури розгляду заяви про перегляд справи за нововиявленими або за виключними обставинами від процедури повторного розгляду справи, в разі скасування судового рішення за нововиявленими або за виключними обставинами;

- наділення господарського суду повноваженнями скасовувати незаконні рішення державних і приватних виконавців як наслідок розгляду скарг сторін виконавчого провадження на їхні рішення та дій;

- необхідність узгодження окремих норм ГПК України з Кодексом України з процедур банкрутства.

9. Аналіз чинного законодавства України, а також міжнародно-правових актів, що визначають стандарти здійснення судочинства та доброчесної поведінки судді, дає підстави для висновку, що участь судді, який вирішує господарську справу, в розгляді справи про притягнення особи до адміністративної відповідальності за статтею 185³ КУпАП у зв'язку з вчиненням особою в господарському процесі дій, пов'язаних із злісною непокорою законному розпорядженню головуєчого чи порушенням порядку під час судового засідання, що свідчать про явну зневагу до суду, за об'єктивним і суб'єктивним критеріями оцінки не є беззаперечним свідченням упередженості судді та не виключають участі такого судді в розгляді справи про притягнення особи до адміністративної відповідальності, за умови, що суддя не зловживає повноваженнями щодо притягнення особи до відповідальності за прояви неповаги до суду і в такій спосіб не намагається звести особисті рахунки у відповідь на образу або через особистий конфлікт.

10. Аргументовано, що стаття 277 КУпАП, яка передбачає невідкладне вирішення справи щодо прояву неповаги до суду, що за ознаками суспільної небезпеки носять характер кримінального проступку, порушує конституційні гарантії особи на правовий захист в суді та доведення в суді переконливості доводів, а тому підлягає зміні в такій спосіб, щоб забезпечити особі зазначені права.

11. Доведено, що чинне законодавство України містить окремі недоліки, які знижують ефективність судового захисту прав учасників економічних відносин, що обумовлює потребу його удосконалення.

З цією метою запропоновано запровадження юридичної відповідальності за ігнорування суб'єктами владних повноважень, які в своїй діяльності застосовують норми права, висновків Верховного Суду, а також розширення процесуальних повноважень господарського суду в сфері здійснення судового контролю за виконанням ухвалених ним судових рішень.

12. Визнано доцільним активізувати на загальнодержавному рівні інформаційну діяльність, спрямовану на підвищення авторитету судової гілки влади України; проведення Верховним Судом узагальнення судової практики про притягнення до кримінальної відповідальності за умисне ухилення від виконання судового рішення або перешкоджання виконанню судового, з метою правильної кваліфікації цих дій правоохоронними органами та судами нижчого рівня.

13. Обґрунтовано потребу запровадження в Україні елементів електронного правосуддя при вирішенні окремих категорій малозначних справ, а також при постановленні ухвал з окремих процесуальних питань, пов'язаних із рухом справ, що розглядаються в порядку загального позовного провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року: Резолюція Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 25.09 2015. URL: <http://sdg.org.ua/ua/resources-2/344-2030-2015> (дата звернення: 09.03.2020).

2. Цілі сталого розвитку: Україна: Національна доповідь. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2017. 174 с.

URL:http://un.org.ua/images/SDGs_NationalReportUA_Web_1.pdf (дата звернення: 10.02.2020).

3. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 09.03.2020).

4. Міжнародний пакт про громадянські й політичні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 09.03.2020).

5. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 09.03.2020).

6. Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя від 14.05.1981 №

R(81). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_133 (дата звернення: 09.03.2020).

7. Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи щодо введення в дію та поліпшення функціонування систем і процедур оскарження у цивільних і торговельних справах від 07.02.1995 № R(95)5.

URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_153 (дата звернення: 09.03.2020).

8. Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи щодо примусового виконання від 09.09.2003 № Rec (2003)17. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_868 (дата звернення: 09.03.2020).

9. Коверзнев В. О. Міжнародні стандарти забезпечення права доступу до суду учасникам економічних відносин. *Економіка та право*. 2020. № 3. С. 34–42.

10. Колодій А. М. Принципи права України : монографія. К.: Юринком Інтер, 1998. С. 27.

11. Господарський процесуальний кодекс України від 01.11.1991 № 1798-ХІІ (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56.

12. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28 червня 1996 р. (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

13. Коверзнев В. О. Характеристика окремих засад (принципів) господарського судочинства. *Перші наукові читання пам'яті академіка В. К. Мамутова* : матеріали круглого столу (Київ, 8 лютого 2019 р.). Наук. ред. В. А. Устименко. НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень, 2019. 264 с.

14. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Ю. П. Лобода, Б. В. Малишев, С. П. Погребняк, С. П. Рабінович, В. С. Смородинський, О. В. Стовба / (Відп. ред. В. С. Бігун). Київ, 2009. 316 с. (Бібліотека Міжнародного часопису «Проблеми філософії права»).

15. Нерсесянц В. С. Философия права. Учебник для вузов. Москва: Издательская группа ИНФА-М – НОРМА. 1997. 652 с.

16. Коверзнев В. О. Правова характеристика деяких засад господарського судочинства України. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2020. № 3(69). С. 47–52.

17. Р. А. Джабраїлов. Принцип справедливості як основа трансформації економіко-правової системи держави. *Вісник НАН України*. 2017. № 7. С. 74–80.

18. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії: Пер. з нім. Київ, 2006. 436 с.

19. Хеффе Отфريد. Справедливість: Філософское введение / Пер. с нем. О. В. Кильдюшова под ред. Т. А. Дмитриева. Москва, 2007. 192 с.

20. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV (зі змін. та доповн.) *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. Ст. 144.

21. Дигесты Юстиниана: Пер. с лат. / Отв. ред. Л. Л. Кофанов. – М., 2002. Т. 1. Книги I-IV.

22. Іванюта Н. В. Функції господарського процесуального права: теоретико-практичні аспекти : монографія. Одеса: Фенікс, 2018. 516 с.

23. Кельзен Г. Чисте правознавство. З додатком: проблема справедливості; пер. з нім. О. Мокровського. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.

24. Браєн Бікс. Теорія природного права. Філософія права; пер. з англ. П. Тарашука. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2007. 1254 с.

25. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваїте, 2016. 392 с.

26. Коверзнев В. О. Господарсько-правове забезпечення кооперації в Україні : монографія / НАН України. Ін-т

економіко-правових досліджень. Чернігів: ТОВ «Видавництво Поліграф», 2017. 383 с.

27. Spranger E. Lebensformen. Geistwissenschaftliche Psychologie. Halle: Niemeyer, 1914. S. 416–522 p.

28. Фуллер Л. Мораль права; пер.с англ. Т. Даниловой. Москва; Челябинск: ИРИСЭН, Социум, 2016. 308 с.

29. F.C.v. Savigny, Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft, 1814. 355 p.

30. Господарське законодавство України: перспективи модернізації на засадах сталого розвитку: монографія / під заг. ред. В. А. Устименка. Київ: НАН України, Інститут економіко-правових досліджень, 2019. 320 с.

31. Звіт про роботу органів та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів, про стан виконання судових рішень і рішень інших органів (крім рішень про стягнення періодичних платежів) у 2018 році: форма № 1, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 23.06.2018 № 1979/5. URL: http://www.ae.org.ua/wp-content/uploads/2019/03/ae.org_ua-%D0%B7%D0%B2%D1%96%D1%82-2018.pdf.

32. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від

03.10.2017 № 2147-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 48. Ст. 436.

33. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.

34. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III (зі змін. та доповн.). *Відомості Верховної Ради України*. № 25–26. Ст. 131.

35. Коверзнев В. О. Ефективність судового захисту прав учасників економічних відносин як критерій забезпечення доступу до правосуддя. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 82–86.

36. Перелік апеляційних та місцевих загальних судів, в яких впроваджено систему відеоконференцзв'язку. URL: <https://court.gov.ua/vidxls>.

37. Рішення Конституційного Суду України у справі № 2-р/2020 за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень пунктів 4, 7, 8, 9, 11, 13, 14, 17, 20, 22, 23, 25 розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-20>.

38. Цивільний процесуальний кодекс України : *чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 13 лют. 2020 р.* Київ: Паливода А. В., 2020. 304 с.

39. Господарське законодавство України: перспективи модернізації на засадах сталого розвитку: монографія / під заг. ред. В. А. Устименка. Київ : *НАН України, Інститут економіко-правових досліджень*. 2019. 320 с.

40. Рішення Конституційного суду України від 11.03.2020 № 4-р/2020 у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402–VIII, «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо діяльності органів суддівського врядування» від 16 жовтня 2019 року № 193–IX, «Про Вищу раду правосуддя» від 21 грудня 2016 року № 1798–VIII.URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-20>.

41. Коверзнев В. О. Про стан забезпечення в Україні доступу до суду учасникам економічних відносин. *Науковий вісник публічного та приватного права : Збірник наукових праць. Випуск 3*. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2020. С. 81–89.

42. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розширення можливостей самопредставництва в

суді органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, інших юридичних осіб незалежно від порядку їх створення: Закон України від 18.12.2019 № 390-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 15. Ст.95.

43. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 № 755-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 31–32. Ст. 263.

44. Коверзнев В. О. Напрями удосконалення господарського процесуального законодавства України. *Право. Людина. Довкілля*. 2020. Том. 11. № 2. С. 98–106.

45. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Закон Української РСР від 07.12.1984 № 8073-X (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. Додаток до № 51. Ст.1122.

46. Рішення Ради суддів України від 26.10.2018 № 62. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/vr062414-18>.

47. Коментарі щодо Бангалорських принципів поведінки судді. URL: <http://rsu.gov.ua/uploads/article/komentari-bangalorski-9818bfbb11.pdf>.

48. Коверзнев В. О. Проблемні питання притягнення до відповідальності за вияв неповаги до господарського суду. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2020. № 2. С. 79–84.

49. Який вигляд матиме нова карта України після укрупнення районів (графіка). Позачергове засідання Кабінету Міністрів України від 12.06.2020.

URL:<https://glavcom.ua/country/politics/yakiy-viglyad-matime-nova-karta-ukrajini-pislya-ukrupnennya-rayoniv-grafika-686663.html>

50. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки: Указ Президента України від 20.05.2015 № 276/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015>.

51. Проект Ради Європи «Підтримка впровадженню судової реформи в Україні». URL: <http://www.vru.gov.ua/international/18>.

52. Про третейські суди: Закон України від 11.05.2004 № 1701-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 35. Ст. 412.

53. Шепель Т. П., Чагін С. М., Колотило М. М., Болтушкіна О. В., Мустафаєва М. Д., Харченко Н. М. Третейські суди в Україні: стан розвитку, статистика, практика та перспективи. Київ, 2018. 52 с.

54. Альтернативні способи вирішення спорів у контексті судової реформи України: Матеріали, підготовлені в рамках проекту Ради Європи «Підтримка впровадженню судової реформи в Україні». Київ, 2017. 75 с.

55. Про міжнародний комерційний арбітраж: Закон України від 24.02.1994 № 4002-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 25. Ст. 198.

56. Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи щодо медіації в цивільних справах від 18.09.2002 № Rec (2002)10.

URL:

https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2002_10_2002_09_18_1.pdf

57. Коверзнев В.О. Альтернативні способи захисту прав учасників економічних відносин. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2020. Том 31(70). № 4. С. 69–75.

58. Аналіз стану здійснення правосуддя при розгляді господарських справ у 2020 році : Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду.

URL:http://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2020_analiz_KGS.pdf (court.gov.ua).

ДОДАТОК

Проект Закону України «Про внесення змін і доповнень до Господарського процесуального кодексу України»

1. Частину першу статті 3 викласти у новій редакції: «Судочинство в господарських судах здійснюється відповідно до Конституції України, цього Кодексу, Закону України «Про міжнародне приватне право», Кодексу України з процедур банкрутства, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України».

2. Частину другу статті 58 викласти у новій редакції: «Юридична особа бере участь у справі через свого керівника або члена виконавчого органу, уповноваженого діяти від її імені відповідно до закону, статуту, положення (самопредставництво юридичної особи), або через представника на підставі довіреності».

3. Пункт 2 частини першої статті 108 ГПК України після слів «змісту норм іноземного» доповнити словосполученням «та національного».

4. Частину третю статті 158 після слів «У разі відсутності підстав для повернення заяви про скасування судового наказу» доповнити словами «та доведення його повної або часткової необґрунтованості».

5. Доповнити статтю 158 частиною четвертою такого змісту: «У разі ненадання боржником доказів, що повністю або частково спростовують обґрунтованість вимог стягувача, суд постановляє ухвалу про відмову в задоволенні заяви боржника про скасування судового наказу. В цьому випадку, боржник набуває право оскарження судового наказу в апеляційному порядку».

6. Частину третю статті 195 виключити.

7. Частину першу статті 220 виключити; у зв'язку з цим, вважати частини другу і третю частинами першою і другою (відповідно).

8. З пункту 5 частини першої статті 226 ГПК України виключити словосполучення «до початку розгляду справи по суті».

9. Пункт 2 частини другої статті 325 викласти у новій редакції:

«2) постановити ухвалу про задоволення заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами, скасування відповідного судового рішення та призначення повторного розгляду справи в загальному порядку;».

10. Частину третю статті 343 викласти у такій редакції: «У разі встановлення обґрунтованості скарги суд визнає оскаржувані рішення, дії чи бездіяльність неправомірними, або скасовує оскаржувану постанову і зобов'язує державного

виконавця або іншу посадову особу органу державної виконавчої служби, приватного виконавця усунути порушення (поновити порушене право заявника).

Наукове видання

Коверзнев Вадим Олександрович

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ДОСТУПУ ДО СУДУ
УЧАСНИКАМ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН**

Монографія

Українською мовою

Відповідальний за видання В. О. Коверзнев

Редактор В. О. Коверзнев

Технічний редактор О. М. Єрмоленко

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В. К. Макутова Національної академії наук України»
01032, Київ 32, бульв. Т. Шевченка, 60

Підписано до друку 12.04.2021.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Cyt.

Ум. друк. арк. 9,77. Ум. фарб.-відб. 9,77. Обл.-вид. арк. 10,5.

Зам. 0038. Тираж 100 прим.

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

14035, м. Чернігів, вул. Станіславського, 60

Тел. +38-097-385-28-13

